

**SRI AUROBINDO LIBRARY
PONDICHERRY, INDIA**

sa 1873.7 Kama Kala Vilas

Puny Punyananda

II.2

Fumigated

AUG 1986

But thought nor word can seize eternal truth

ॐ

श्रीपुण्यानन्दविरचितः

कामकलाविलासः॥

श्रीनटनानन्दविरचितया

चिद्वल्लभाख्यया व्याख्यया

सहितः ॥

एम्. वि. श्रीनिवासार्येण

ट्रिप्लिकेन्

श्रीबालमनोरमाख्यमुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः ॥

आनन्दनामसंवत्सरस्य मकरमासि.

१९१५.

[एतद्वन्धस्य मुद्रणाधिकारस्सर्वोऽपि प्रकाशकेन स्वायत्तीकृतः ।]

Sai 873.4

Puny

11.2

Sai 86 - 001

ॐ

॥ श्रीः ॥

श्रीगुरुवरणाराविन्दाभ्यां नमः ।

कामकलाविलासः ॥

पुण्यनन्दविरचितः ।

नटनानन्दविरचितया

चिद्वल्लया सहितः ॥

वन्दे तन्मिथुनं दिव्यमाद्यमानन्दचिद्धनम् ।

अनुत्तरं परं ज्योतिरिति यद्भाष्यते बुधैः ॥ १ ॥

श्रीमते नटनानन्दयोगिने परमात्मने ।

रक्तशुक्लप्रभामिश्रतेजसे गुरवे नमः ॥ २ ॥

प्रणमत नाथानन्दं परया भक्त्या चिदैक्यबोधानन्दम् ।

उपनिषदर्थनिगूढं सकलजनानन्दभद्रपीठारूढम् ॥ ३ ॥

नमदिशवाय नाथाय चिद्रूपानन्दरूपिणे ।

श्रीमते चटुपादपद्मपादितानन्दराजे ॥ ४ ॥

पुण्यानन्दमुनोन्द्रात्कामकला नाम विश्रुता जाता ।

आख्यां कांचिदमुष्यः नटनानन्दः करोति सव्याख्याम् ॥

इह हि शक्तिपातसमुन्मिपत्सकलवेदेवेदान्ततात्पर्य-
निर्णयविशारदाः सत्संप्रदायनिष्णाताः सर्वांगमार्थावि-
रितात्मयाथार्थ्यविदः सच्चिदानन्दसिन्धुविहरणपटोयांसः
अत्रभवन्तः पुण्यानन्दाः स्वयं परमात्मानं प्रकाशयन्तः
परमेश्वरमात्मत्वेन समाविशन्तः परेषामपि भक्तिभाजां
पुरुषाणां उज्जिहीर्षुतया परमात्मैकत्वलक्षणं रक्षणमाशा-
सते ॥

सकलभुवनोदयस्थिति-

लयमयलीलाविनोदनोद्युक्तः ।

अन्तर्लोकविमर्शः

पातु महेशः प्रकाशमात्रतनुः ॥ १ ॥

अत्र पुण्यानन्दयोगिनः पुण्यवशात् स्वाभाविकभक्ति-
परितोषितपरमगुरुवरकरुणाकटाक्षनिर्धूतनिखिलपाशस्तो-
माः सकलविद्याधिदेष्टताभूतमहात्रिपुरसुन्दरोमन्त्रचक्रपू-
जाक्रमव्याचिकीर्षुतया तदधिष्ठानभूतकामकामेश्वररूपमा-
दावाचक्षते—सकलेत्यादि—सकलानां भुवनानां उदयः

उत्पत्तिः, स्थितिः रक्षा, लयः नाशः, एतत्त्रितयं तिरो-
 धानानुग्रहयोरुपलक्षणम् । यथा त्रिवृत्करणं पञ्चोकरणस्य
 एतत्पञ्चविधकृत्यप्रचुरा या लीला तथा विनोदनं क्रीडनम्,
 तस्मिन्नुद्युक्तः जागरूकः । मयडत्र प्राचुर्यार्थं विहितः ।
 अन्नमयो यज्ञ इतिवत् । न तादृशे चिन्मय इतिवत् । कुतः
 पञ्चविधकृत्यं हि कार्यं जगन्निष्ठम् । लीला तु परमेश्वरनि-
 ष्ठा । तस्मादत्र सकलशब्दविशेषितभुवनपदेन भवत्यस्मा-
 दिति शिवादिधरण्यन्तं तत्त्वजातमुच्यते । एतेषां तत्त्वानां
 ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नत्वात्तस्मिन् स्थितत्वात्तस्मिन्नेव ल-
 यात् ॥ तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः— “यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभि-
 संविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति ।” उद्युक्त इत्यनेन
 “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति ।
 स्वान्तः स्थितं प्रपञ्चं बहु स्यां प्रजायेयेति । तदात्मानं
 स्वयमकुरुत” इति संकल्पविशिष्टलक्षणसृष्ट्युन्मुखोऽभू-
 दित्युक्तं भवति ॥ तथा रहस्यगुरवः— “चिदात्मैव हि
 देवोऽन्तः स्थितनिच्छावशाद्ब्रह्मिः । योगीश्व निरुपादा-
 नमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥” इति । अत एवेश्वरस्य
 जगत्सृष्ट्यादिकं लीलामात्रम् न प्रयोजनमस्ति ॥ तथा

च हृदयसूत्रम् — “स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मी-
लयति ।” तथा वचनमपि — “स्वेच्छयैव जगत्सर्वं
निगिरत्युद्गिरत्यपि ॥” इति । श्रुतिरपि — “यथोर्ण-
नाभिः सृजते गृह्णते च” इति ॥ वचनान्तरमपि —
“जगच्चित्रं समालिख्य स्वेच्छा तूलिकयात्मनि । स्व-
यमेव समालोक्य प्रीणाति परमेश्वरः ॥” एवं च
महेश्वरः एक एव जगदुत्पादननिमित्तोपादानतामयते
बहुस्यामिति बहुभवनश्रुतेः । एकमेवाद्वितीयमित्यधिष्ठा-
नान्तरनिषेधाच्च । प्रत्यभिज्ञानसूत्रेऽपि — “चित्तिरेव चेत-
नपदाधिरूढा च ।” इत्यसंकोचनीचित्तमित्यनेन परमा-
त्मैव जीवस्वरूपमगमदित्युक्तम् ॥ श्रुतिरपि — “अनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इत्य-
ब्रवीत् ॥ तथा ललितोपाख्यानेऽपि — “हृदयस्थापि
लोकानामदृश्या मोहनात्मिका । नामरूपविभागं च या
करोति स्वलीलया ॥” इति ॥ चतुर्दशत्यां च —
“अस्यां परिणतायां तु न किञ्चित्परिदृश्यते ।” इत्या-
दिस्मृतिजालमुदाहर्तव्यम् ॥ तथा छान्दोग्ये — “स्त-
ब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं मत-
मविज्ञातं विज्ञातम्” इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रति-

चिद्वल्लीसहितः ।

५.

ज्ञाय, दृष्टान्तमाह— “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 सृत्तिकेत्येव सत्यं” इत्यादिवचनात्, ब्रह्मैव तत्तदा-
 कारेण परिणम्य विहरतीति सिद्धम् ॥ ननु एतावता
 प्रकरणेन जगतो ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तत्वमुक्तम् । एवं
 च सन्ति जगदव्यतिरिक्तलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं कीदृशमि-
 त्याकाङ्क्षायामाह —अन्तर्लीनविमर्श इत्यादिना—
 विमृश्यते परामृश्यते इदमिति विमर्शः प्रपञ्चः । इद-
 मित्येव हि परमात्मना सृष्टस्य जगतः प्रसिद्धपरामर्शः ॥
 तथा च श्रुतिः— “आत्मन आकाशः संभूतः” इत्या-
 रम्भ— “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” इति शरी-
 रसृष्टिमुक्त्वा तस्येदमेव शिरः, अयं दक्षिणः पक्षः,
 अयमुत्तरः पक्षः, अयमात्मा, इदं पुच्छं प्रतिष्ठा, इत्या-
 दिवाक्येन इदमिदमित्येव हि प्रपञ्चपरामर्शो दृश्यते ॥
 परापञ्चाशिकायामपि— “अहमि प्रलयं कुर्वन्निदमः प्रति-
 योगिनः ।” इति । ब्रह्मप्रतियोगिभूतस्य प्रपञ्चस्य इद-
 मानन्देशः कृतः । एवं भूतो विमर्शः प्रपञ्चः अन्तर्ली-
 नोऽन्तर्गतो विमर्शः यस्येति सः अन्तर्लीनविमर्शः ।
 तदयमर्थः—स्वात्मसात्कृताखिलप्रपञ्चः परिपूर्णाहंभावभा-
 वनागर्भितः परमानन्दपरंज्योतिस्स्वरूपः परमान्मेति ।

एतच्च उत्तरत्र अहमर्थनिर्णयप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते । इहा-
 पि प्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते । ब्रह्म चाहमिति परमानन्दी
 भवति ॥ तथा चोपनिषत्— “तस्माद्वा एतस्माद्वि-
 ज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः”— इति पर-
 मात्मानं निर्दिश्य— “तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो
 दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा ।
 ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा ।” इति पूर्णाहन्ताविशिष्टं परब्रह्म
 ब्रवीति । ननु आनन्द आत्मेति आनन्दरूपत्वमात्मनः
 प्रतिपाद्यते । न तु पूर्णाहन्ताविशिष्टत्वं, तत्कथमुच्यते
 पूर्णाहन्ताविशिष्टत्वं परब्रह्मेति । आनन्दो नाम विश्वा-
 त्मभावना ॥ तथा सुबालोपनिषदि— “अन्नमयो भूता-
 त्मा, प्राणमय इन्द्रियात्मा, मनोमयः सङ्कल्पात्मा, विज्ञा-
 नमयः कालात्मा, आनन्दमयो लयात्मा ।” इति ।
 अत्र लयः पूर्णाहंभावना ॥ वचनमपि— “ध्यानको-
 टिसमो लयः” इति चिदानन्दघनं परमित्यत्र व्या-
 ख्यानम् । अमृतानन्दयोगिभिः चिच्चैतन्यकला, आन-
 न्दो विश्वाहन्तापरिणाम इत्युक्तत्वात् एवं व्याख्यातम् ॥
 अथवा जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुभूताकृत्रिमाहंभावपरामर्शो
 विमर्शः ॥ तथा नागानन्दाः— “विमर्शो नाम वि-

श्वाकारेण वा, विश्वप्रकाशेन वा विश्वोपसंहारेण वा
 अकृत्रिमोऽहमिति स्फुरणम् । तस्यां तल्लीनत्वं नाम
 अन्तर्मुखत्वम् ॥ ” तथा चायमर्थः । अन्तर्लीनोऽन्तर्मु-
 खीभूतो विमर्शः पूर्णाहंभावना यस्येति । तथा श्री-
 स्वच्छन्दशास्त्रे— “स तु योऽन्तर्मुखो भावः सर्व-
 ज्ञादिगुणास्पदः । तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानु-
 पलम्भनात् ॥ ” इति । विरूपाक्षपञ्चाशिकायामपि—
 “स्वपरावभासनक्षमः आत्मा विश्वस्य यः प्रकाशोऽसौ ।
 अहमिति स एक उक्तः अहन्तास्थितिरीदृशी तस्य ॥ ”
 इति ॥ शिवानन्दस्वामिनोऽपि— “अहमित्यहमाक्रान्त-
 समस्तभुवनत्रयम् । ” इति । तत्तादृशपरब्रह्मणः पर-
 मेश्वरस्य प्रकाशैकस्वभावत्वं सर्वस्मात्परत्वं चाह —प्र-
 काशमात्रतनुर्महेश्वर इति— प्रकाशमात्रा प्रकाशान-
 तिरिक्ता तनुः ॥ तथा च छान्दोग्ये— “यदतः परो
 दिवो ज्योतिर्दीप्यते, तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हो-
 पासतेऽमृतम् ” इति ॥ “स एष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
 रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनि-
 प्पद्यत ” इति ॥ “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
 नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु-

भाति सर्वं तस्य भासां सर्वमिदं विभाति ।” इत्यादि ॥
 तथा रहस्यागमश्च— “स्वरूपज्योतिरेवान्तः परावाग-
 नपायिनो ।” “वन्दे ज्योतिरनुत्तरम् ।” इति च ॥
 परापञ्चाशिकायामपि— “स एकोऽन्तरिदं ज्योतिस्स
 तेजांसि तमांसि च ।” इति । सौभाग्यहृदयेऽपि—
 “तन्महः परमं नौमि” इत्यादि । अत्र प्रकाशत्वं नाम
 इच्छामि जानामि करोमि इत्युत्तमपुरुषान्तर्गतस्फुरण-
 रूपाहं परामर्श एव । ततश्च सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्व-
 कर्तृत्वपूर्णत्वव्यापकत्वरूपपञ्चशक्तिसंवलितं परं ब्रह्मेत्युक्तं
 भवति ॥ ननु सूर्यादीनामपि प्रकाशकार्यं दृष्टम् । तत्क-
 थमस्यैव परप्रकाशरूपत्वमित्यत आह—महेश इति—
 महोश्वासावीशश्च इति महेश इति । महत्त्वब्रह्मदेशकाला-
 कारैरनवच्छिन्नस्वरूपत्वात् । ईशत्वं च सर्वनियन्तृ-
 त्वम् ॥ तथा च यजुश्चातिः— “यतो वाचो निद-
 तन्ते”— इति सर्वप्रकारेणापरिच्छिन्नं ब्रह्मेति निर्दि-
 श्य— “तस्यैवैषा परा देवा स्वभावामशेनोत्सुका ।
 पूर्णत्वं सर्वभावानां यस्या नालपं न वाधिकम् ॥”
 ब्रवीति ॥ तथाऽथर्वणवेदोपनिषदि— “अथ कस्मा-
 दुच्यते महेश्वरः । सर्वान् लोकां उद्गृह्णाति सृजति

विस्
उप
च
श्वर
स्य
धृतो
त्परं
श्वर
“स
भैरव
दिश
पूर्ण
इति
“ए
चित्र
रित्व
बोधि
तम्
एव

विस्ृजति वासयति । तस्मादुच्यते महेश्वरः” इति ॥
 उपनिषदन्तरेऽपि— “यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते
 च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्स महेश्वरः ॥” “भोपास्माद्धातः पवत” इत्यादि ॥ “एत-
 स्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ वि-
 धृतो तिष्ठत” इत्यादि ॥ तथा प्राचक्षोपनिषत्— “य-
 त्परं ब्रह्म स एको रुद्रः स ईशानः स भगवान् महेश्वरः स महादेवः” इति ॥ परापञ्चाशिकायामपि—
 “स एव सर्वभूतानां स्वभावः परमेश्वरः । स एव
 भैरवो देवो जगद्धरणलक्षणः ।” इति परमेश्वरं नि-
 र्दिश्य— “तस्यैवैषा परा देवो स्वभावामर्शनेऽनुसुका ।
 पूर्णत्वं सर्वभावानां यस्या नात्वं न बाधिकम् ॥”
 इति संपूर्णरूपत्वपराशक्तियोगं परमात्मनो विधाय—
 “एष देवोऽनया देव्या नित्यं कोडारसोऽनुसुकाः । वि-
 चित्रान् सृष्टिसंहारान्विधत्ते युगपत्प्रभुः ॥ अतिदुर्घटका-
 रित्वमस्यानुत्तरमेव तत् । एतदेव स्वतन्त्रत्वमैश्वर्यं पर-
 बोधितम् ॥” इति ब्रह्मस्वरूपं सम्यक्प्रकल्प्य प्रपञ्चि-
 तम् । “एवं पराभट्टारिकासहितः श्रीपरमेश्वरः ।
 एष सर्वेश्वरः, एष भूताधिपतिः एष भूतपाल एष

सेतुर्विधरणः एषां लोकानामसंभेदाय” इति बृहदारण्य-
कोक्तरीत्या सर्वप्रकारेण सर्वरक्षकः परमेश्वरः परमात्मा
युष्मान् पात्विति निरवधिकदयाशालिनः पुण्यानन्दाः
पुण्यपुरुषानाशासते । पालनं चात्र परमात्मैकत्वरूपमेव ॥
तथा चिद्विलासे— “भेदलक्षणविपक्षसङ्कटात् तारणं
परमिहात्मरक्षणम् ।” इत्यभेदेन चिन्तनमभिप्रेतम् । इदं
चात्र पुण्यानन्दानामाकृतं सर्वभूतसुहृत्परमात्मैवात्र लोके
सद्गुरुरूपमास्थाय कतिचन भक्तिभाजः संरक्षतीति ॥
यजुश्श्रुतिः— “स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवत्याचार्या-
णामसावसावित्याभगवत्तः ।” “आचार्यवान् पुरुषो वेद
आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ।” “त्वं हि नः पिता
योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयतीति ।” “परीक्ष्य
लोकान् कर्मेचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृते-
न । तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रो-
त्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।” इत्यादिश्रुतिजालं श्रोगुरुरूपसदनद्वारा
ब्रह्मप्राप्तिमभिधत्ते ॥ यथा चागमश्च— “शिवशक्ति-
समायोगाज्जन्मान्तरकृताच्छुभात् । शिन्नपूजानुचिन्ता स्या-
त्कर्म साम्यं यदा भवेत् ॥ शिव एव तदा साक्षा-
दास्थाय गुरुविग्रहम् । दीक्षां करोति विश्वात्मा शम्भु-

शक्त
प्रणि
ज्ञानि
“क
शाम्
गतं
“पा
ताम
शक्त
इति
स्तोत्र
कोति
यत
धर्मो
त्रमि
प्रति
प्रकर
महा
दिष्म

शक्त्यनुवेधतः ॥ ” इति । गीता च— “तद्विद्धि
 प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं
 ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ” इति ॥ अभियुक्तोक्तिश्च—
 “कल्याणिदेशिककटाक्षसमाश्रयेण कारुण्यतो भवसि
 शाम्भववेधदीक्षा । ” परमशिवादिपदद्वयपारम्पर्यक्रमा-
 गतं भाव्यमिति च । अत्र किञ्चित्प्रसङ्गादुच्यते—
 “पातु महेशः प्रकाशमात्रतनुः । ” इत्यनेन गुरुदेव-
 तामन्त्राणामैक्यं प्रतिपादितम् । कथम् आचार्यस्य प्रका-
 शकत्वम् अस्त्येव । तथा सूत्रम्— “तथा गुरुरुपायः”
 इति । तथा तद्गुणिकारोऽपि— “गृणातीति गुरुस्तत्त्वं
 स्तोत्रव्याप्तिप्रदर्शकः । मन्त्रवायेस्य तेनासावुपाय इति
 कीर्तितः ॥ ” रक्षकत्वं मन्त्रस्याप्यस्ति । मननात् त्रा-
 यत इति मन्त्रशब्दार्थः । यथागमश्च— “मननात्प्राणि-
 धर्माणो मन्त्राः स्युः परिकीर्तिताः । ” इति । शिवसू-
 त्रमपि— “चित्तं मन्त्रे ” इति चैतन्यरक्षकत्वं मन्त्रस्य
 प्रतिपाद्यते । अयमर्थः चतुश्शक्त्यामपि अथेपदकनिरूपण-
 प्रकरणे निगर्भाभिधेययोः प्रतिपाद्यते— “निगर्भाथो
 महादेवि शिवगुवात्मगोचरः । तत्प्रकारं च देवेशि
 दिङ्मात्रेण वदामि ते ॥ निष्कलत्वं शिवे बुद्ध्वा तद्रूपत्वं

गुरोरपि । तन्निरोक्षणसान्ध्यादात्मनश्च शिवात्मता ॥ ”
 इति । एतदभिप्रायेणास्मदाचार्यवर्यैः श्रीशङ्करानन्दगुरु-
 भिरपि सम्यक् निरणायि “नमश्शिवाय नाथाय चि-
 द्रूपानन्दरूपिणे । श्रीमते चटुलापाङ्गपादितातङ्कशङ्करे ॥ ”
 इत्यादि । तथा श्वेताश्वतरोपनिषदि— “यस्य देवे
 परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्य-
 र्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ” इति ॥ एवं च सत्सं-
 प्रदायिभिरेव ग्राह्यैः आत्मा कामेश्वरः प्राप्यते ।
 न तु अन्यैरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः ॥

ननु कथमयमात्मा परमशिवभट्टारक एव सर्वकर्तृ-
 व्युद्ध्यत, तस्य सर्वकर्तृत्वनिषेधश्रवणात् । श्रूयते हि—
 “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्य-
 धिकश्च विद्यते । परास्य शक्तिर्विविधश्च श्रूयते ” इति
 पराम्भट्टारिकासंन्यादेव सर्वकर्तृत्वसवोभ्यधिकत्वप्रति-
 पादनपुरस्सरं पराम्भट्टारिकाया एव सर्वजगदुत्पत्तिश्र-
 वणात् । किञ्च— “आनन्दवातं स्वधया तदेकम् ।”
 इति । “श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते ।” इत्यादि ॥
 “सा साक्षिणो विजयते तव मूर्तिरेका ।” इत्यभि-

शुक्लस्मृतिश्च । पराभट्टारिकासन्निधानादेव अस्य महेश्वरस्य सत्ताश्रवणाच्च । केवलमीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वादिकं न संघटत इति सत्यम् । न हि वयं परमेश्वरपरमशिवः पराभट्टारिकारहितः केवलकर्तेति वदामः । किन्तु शिवशक्तिरूपकमेव तत्त्वमिति निश्चित्य तस्य कारणत्वमवोचाम । तथा प्रामाणिकवचनम्— “शिवशक्तिरिति ह्येकं तत्त्वमाहुर्मनोषिणः,” इति ॥ श्रीस्वच्छन्देऽपि— “तत्त्वारूढस्स भगवान् शिवः परमकारणम् । शिवस्सर्वस्य कर्तॄयं शक्तिः कारणमुच्यते” इति उभयोरपि कर्तृत्वमुच्यते ॥ तत्रैव “शिवाभिन्ना पराशक्तिः सर्वकर्मशरीरिणी । वामादीच्छादिभेदेन मिथुनत्रयतां गता ॥” इति स्मरणात् एकमेव जगत्कारणम् । अन्यथा श्रुतिविरोधः प्रसज्येत सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति एकत्वावधारणम् । तस्माच्छिवस्य कारणत्ववचनं शक्तेरपि समानम् । अत एव शक्तेरपि कर्तृत्वमुच्यमानं शिवस्यापि तुल्यम् ॥ “न शिवेन विना देवी न देव्या च विना शिवः । नान्योरन्तरं किञ्चिच्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ।” इत्यागमसिद्धान्तरीत्या पराभट्टारिकाया अपि सर्वकारणत्वमाह [१]

सा जयति शक्तिराद्या
निजसुखमयनित्यनिरूपमाकारा ।

भाविचराचरबीजं
शिवरूपविमर्शनैर्मलादर्शः ॥ २ ॥

सा आद्या शक्तिरनवच्छिन्ना पराभट्टारिका महात्रि-
पुरसुन्दरी जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सैव शिवादिक्षित्य-
न्तपट्त्रिंशत्तत्त्वमयसर्वप्रपञ्चात्मिका तदुत्तीर्णा चेति सर्वो-
पनिषत्प्रसिद्धा त्रिपुरा अभिधीयते । एवं हि सत्संप्रदा-
यविद्भिः महायोगिभिः पुरुषैः त्रिपुराशब्दनिर्वचनं क्रिय-
ते । कथं त्रिभ्यस्तेजोऽवन्नादिभ्यः पुरा भूता त्रिपुरेति ।
तेजोऽवन्नादिभ्यः पूर्वसत्त्वमेव हि सर्वतत्त्वातिक्रान्तत्वं
ब्रह्मणः तद्द्वारा सर्वतत्त्वात्मकत्वं च उपनिषदप्येवमे-
वाह—

तथा छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके— “श्वेतकेतुर्हारुण्ये
आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् ।” इति
पुत्रस्य वेदाध्ययनादिरूपब्रह्मचर्यं विधाय— “स ह द्वा-
दशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षस्सर्वान्वेदानधीत्य महाम-

ना अनूचानमानीस्तब्ध एयाय, तं ह पितोवाच, स्त-
ब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतंभवत्यमतं मत-
मविज्ञातं विज्ञातम् ।” इत्यादिना शिष्ययोग्यतां नि-
श्चित्य आचार्यो ब्रह्मविद्यामुपादिशत् । तत्र एकवि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानद्वारा सर्वतत्त्वानां तन्मयत्वमुक्तम् ।
तत्र दृष्टान्तमाकाङ्क्षमाणः शिष्यः पृच्छति । “कथं
नु भगवः स आदेशो भवति ।” इति—

“यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं
स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।”
इत्यादिदृष्टान्तपरम्परया परब्रह्मणो विश्वात्मकत्वं तदु-
त्तीर्णत्वं चाभ्युत्थाय अनन्तरं च— “सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिना विश्वा-
तीतं वस्त्वभिधाय पुनश्च विश्वात्मकमभिधत्ते— “त-
दैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति संकल्प्य तत्तेजोऽसृजत
इति तेजोऽवन्नानि सृष्ट्वा सेयं देवतैक्षत हन्ताह मिमा-
स्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि । तासां त्रिवृतमेकैकां करवाणि सेयं
देवता इमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य

नामरूपे व्याकरोत् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादिना तेजोऽवन्नानामहंभादेन ब्रह्मणः सर्वपूर्ववर्तित्वं सर्ववस्तुपूरकत्वं च स्वस्वरूपकमित्युक्त्वा तेजोऽवन्नात्मकमेव देवादिस्थावरान्तं तत्त्वजालमाचष्टे । यथा वा अपागादग्रे रश्मित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणोत्येव सत्यमित्यादिना अज्ञमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुः तत्पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः इत्यादिना त्रिवृत्कृतप्रपञ्चपूरणात्रिपुरैव परब्रह्मेत्यभिधीयते ।

इममेवार्थमुत्तरत्र ग्रन्थकारः— “पट्त्रिंशत्तत्त्वात्मा तत्त्वादीनां च केवला विद्या ।” इति । स्मृतिरपि— “विश्वात्मिकां तदुत्तीर्णां हृदयं परमेशितुः ।” इति । श्रीवामकेश्वरतन्त्रेऽपि— “त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जाता महेश्वरी । स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका । कवलीकृतनिर्देशपतत्त्वग्रामस्वरूपिणी ॥” इति । श्रीस्वच्छन्देऽपि— नात्र कालः कलाभावः नैकता न च देवता । सुनिर्वाणं परं तत्त्वं रुद्रवक्त्रं तदुच्यते ॥ शिवशक्तिर्गति ख्यातं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।

पश्य
च
शिव
नाथ
णोम
बहु
प्यते
कारे
ज्ञान
माभ्य
निरव
“तस
आन
न्तं उ
रूपा
स य
त्कृष्टा
पदन्त
त्युक्त

चिद्वशीसहितः ।

१७

पश्यातीतं वरारोहे वाङ्मनोऽतीतमद्भुतम् ॥ अनिष्कलं
 च सकलं तोरुपं निर्विकल्पकम् । निर्द्वन्द्वं परमं तत्त्वं
 शिवाख्यं परमं पदम् ॥” इति । अस्मदुक्तसच्चिदानन्दवास-
 नायां च— “विश्वात्मिकां तदुत्तीर्णां प्रकाशामशरूपि-
 णाम् । परापरमयीं देवीमात्मत्वेन विशाम्यहम् ॥” इत्यादि-
 बहुश्रुतिस्मृत्यादिषु सर्वोत्कृष्टत्वं त्रिपुरायास्तत्र तत्र चोद्घो-
 ष्यते । एतदेव विवृणोति— निजसुखमयनित्यनिरुपमा-
 कारेत्यनेन— निजः स्वाभाविकः । सुखमयः दुःखासंभि-
 न्नानन्दरूपः । नित्यः सार्वकालिकः । निरुपमः निस्स-
 माभ्यधिकः । आकारः स्वरूपं यस्यास्सा । तदयमर्थः—
 निरवधिकाकृत्रिमात्मानन्दरूपिणीति । तथैवोपनिषत्—
 “तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष
 आनन्दः,” इत्युपक्रम्य “स एकः प्रजापतेरानन्द” इत्य-
 न्तं उत्तरोत्तरशतगुणितक्रमेण मनुष्यादिचतुर्मुखपर्यन्तं पु-
 रुषाणामानन्दपरम्परामुपन्यस्य “स एको ब्रह्मण आनन्दः
 स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः” इति । सर्वो-
 त्कृष्टानन्दवद्ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं सर्वोत्तीर्णत्वं वक्ति । उपनि-
 षदन्तरेऽपि “भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः” इ-
 त्युक्त्वा “यत्र नान्यत्पश्यति, नान्यच्छृणोति नान्यद्विजा-

नाति स भूमा” इति अपरिच्छिन्नानन्दमयमेव ब्रह्म श्रूयते ।
 तथा च एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजो-
 वन्ति, इतरेषां ब्रह्मानन्दसमुद्रविषुद्विषुद्वमुच्यते । वामके-
 श्वरतन्त्रे— चतुश्शत्यां— “प्रणमामि महादेवीं पर-
 मानन्दरूपिणीम् । अद्यापि यस्या जानन्ति न मनागपि
 देवताः ॥ नित्यानन्दघनं परम् ” इति । नित्यानन्दे निरुप-
 मपदे निर्मले निर्विकल्पे इति निष्यन्दमानसुखबोधसुधा-
 स्वरूपेति परमानन्दसन्दोहप्रमोदभरनिर्भर इति परमानन्द-
 संपूर्णपदसौभाग्यदायकमित्याद्यभियुक्ततमोक्त्या च सच्चि-
 दानन्दस्वरूपिणीं त्रिपुरेति निश्चीयते । भाविचराचर-
 योजं भाविनोरुत्पद्यमानयोश्चराचरयोः स्थावरजङ्गमयो-
 योजं योनिः कारणमित्यर्थः । यजुश्श्रुतिः— “यो
 देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः * हिरण्य-
 गर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या
 संयुनक्तु । स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः ज्ञः कालकालो-
 गुणिसर्वविद्या यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
 प्रहिणोतीति स ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्वि-
 द्यत ईशनाय । एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं योजं

* प्रभवश्चोद्भवश्च इति पाठान्तरम् ।

चिद्वह्नीसहितः ।

१९

बहुधा यः करोति ” इत्यादिर्द्रष्टव्यः । आगमश्च—
 “यदा सा परमा शक्तिः स्वेच्छया विश्वरूपिणी ।
 स्फुरत्तामात्मनः पश्येत्तदा चक्रस्य संभवः ॥ यथा न्यग्रोध-
 बीजस्थशक्तिरूपो महाद्रुमः । तथा हृदयबीजस्थं जगदे-
 तच्चराचरम् ॥” ललितारव्याने च— “या ससृज विधा-
 तारं सर्गादौ वारिपूरितम्” इति । परावासनायामपि—
 “जगच्चित्रं समालिरव्य स्वयमेवात्मविग्रहम् । स्वय-
 मेव समालोक्य सन्तुष्टां परमाद्भुतां ॥ प्रकाशजीवसंली-
 नविमर्शात्मस्वरूपिणीम् ।” इति ॥

ननु शिवस्य जगन्निर्मातृत्वं शक्त्या विना न संगच्छते ।
 एवं पराशक्तेरपि परमशिधेन विना कारणत्वं न वोभवीति,
 तत्कथमुच्यते — भाविचराचरबीजमिति— अत आह—
 शिवरूपविमर्शनिर्मलादर्श इति— शिवस्य स्वरूपमहमि-
 त्येवमाकारं तस्य विमर्शः परामर्शः । परामर्शनमहमित्येवं
 रूपं ज्ञानम् । तस्य प्रकाशने निर्मलादर्शः सम्यक् प्रका-
 शनचतुर इत्यर्थः । अयमर्थः— यथा सिंहासनारूढः
 कश्चिद्राजा अतिसुन्दरः स्वात्माभिमुखावस्थितस्वेच्छ-
 दर्पणतले स्वात्मप्रतिविम्बं सम्यक् प्रसमीक्ष्य तद्व्यति-

विभ्यं अयमहमिति जानाति । एवं परमेश्वरोऽपि स्वाधो-
 नभूतां स्वात्मशक्तिं सम्यगवलोक्य स्वस्वरूपमवगच्छति
 परिपूर्णोऽहमिति एवं च दर्पणस्य स्वसन्निहितवस्तु-
 संबन्धाभावे स्वान्तर्गतप्रतिविम्बावभासनमनुपपन्नं भव-
 ति । तद्वत् पराशक्तिरपि परमशिवसंबन्धाभावे स्वान्त-
 स्थितप्रपञ्चनिगरणं न संघटत इत्यर्थात् लभ्यमेवैतत् ।
 तस्मान्न केवलेन शिवेन वा केवलया शक्त्या वा जग-
 त्निर्मीयते । किन्तु उभाभ्यामेव कामकामेश्वराभ्यां अ-
 खिलं तत्त्वजातमातन्यते । यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि—
 “य एको जालवानीश ईशनीभिः सर्वलोकानीशत
 ईशनीभिः य एवैक उद्भवे संभवे च । य एको वर्णो बहुधा
 शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति । विचैतिचान्ते
 विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु” इति ।
 यथोक्तमभियुक्तैश्च “स्वेच्छाविभावितानन्दजगद्रश्मिविला-
 सवत् । नौमि संविन्महापोठं शिवशक्तिपदाश्रयम् ।”
 इति । “अखण्डितस्वभावोऽपि विचित्रां मातृकल्प-
 नाम् । स्वहृन्मण्डलचक्रे यः प्रथयेत्तं नुमदिशवम् ॥” सश-
 क्तिकमहमित्येवं रूपं परब्रह्मेति निर्णीतम् । अत्र यद्व-
 क्तव्यं तदुत्तरत्र सम्यक् प्रपञ्च्य निरूप्यत इत्यलम् ॥

ननु
सति

उ
पुर
ति
शक्ति
को,
माण
मिति
मुद्रा
ज्ञान
याश
चिद
निर्मा

चिद्वह्नीसहितः ।

२१

ननु निर्विमर्शमेव ब्रह्म वदन्ति केचन । तत्कथम् उच्यते
सविमर्शकं ब्रह्मेत्यत आह—

स्फुटशिवशक्तिसमागम-

बीजाङ्कुररूपिणी पराशक्तिः ।

अणुतररूपानुत्तरविमर्श-^{३१}

लिपिलक्ष्यविग्रहा भाति ॥ ३ ॥

अस्यार्थः—अत्र पराशक्तिशब्देन प्रकृत्याख्या महात्रि-
पुरसुन्दरी अभिधीयते । चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियारूपे-
ति या श्रुतिः जगत्प्रसिद्धा सा त्वेवमुच्यते ।—स्फुटशिव-
शक्तिसमागमबीजाङ्कुररूपिणीति—शिवश्च शक्तिश्च शिवशं-
क्ती, तयोस्समागमः संयोगः । स्फुटः व्यक्तः शिवशक्तिस-
मागमो योऽयं तेन बीजाङ्कुररूपिणी बीजादङ्कुरं अङ्कुराद्वीजं-
मितिवत्, शिवतत्त्वादिक्षितितत्त्वपर्यन्तं तत्त्वजालमुत्तरोत्तर-
मुद्गावयेदित्यर्थः । अत्र शिवशब्देन ज्ञानशक्तिरभिधीयते ।
ज्ञानशक्त्यधिष्ठितत्वात् शिवतत्त्वस्य शक्तिशब्देनापि क्रि-
याशक्तिरभिधीयते क्रियाशक्त्यधिष्ठितत्वाच्छक्तितत्त्वस्य
चिदानन्दस्वरूपिण्याः सर्वत्र ज्ञानक्रियाभ्यामेव प्रपञ्च-
निर्माणदर्शनात् । तथा श्वेताश्वतरोपनिषदि— “यदिदं ते

दृश्यते तदानन्दयोनिः तेन जोवति, तदेवाभ्युक्ता परो
 वा एष आनन्दः स भागयोनिः, कामरूपावेतौ स आनन्द-
 योनिः आनन्दो ब्रह्म ब्रह्मैवैषा देवी एकानेकप्रपञ्चा स्यात्
 चतुर्थपौरुषार्थे आनन्दरूपेति ” यथागमश्च— “यदा
 सा परमा शक्तिः स्वेच्छया विश्वरूपिणी । स्फु-
 रत्तामात्मनः पश्येत्तदा चक्रस्य संभवः ॥” प्रत्याभिज्ञा-
 सूत्रेऽपि— “चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः” इति ।

अभियुक्तोक्तिश्च— “सा योनिस्सर्वदेवानां शक्तीनां
 च” इत्यादि । एवं चार्थो वर्णयितव्यः । सैव पराशक्तिः
 स्वयमेव शिवशक्तीभूय विश्वं सृजतीति तथा च श्रु-
 तिः— “या लिङ्गमया निर्विततान हेतुर्याभ्यामिदं विश्व-
 मादौ बभूव ” इत्यादि द्रष्टव्या । तथा चिद्विलासे—
 “मेदिनोप्रमुखमाशिवामतं तत्त्वचक्रमिह चक्रमुत्तमम् ।
 स्वस्वभावसमयावभासिनी देवता भवति सांविदी कला ॥
 विसर्गशक्तीर्विश्वस्य कारणं च निरूपिता । ऐतरेयाख्य-
 वेदान्ते परामर्शेन विस्तरात् ॥” इत्याभियुक्तोक्तिः । पुन-
 स्तामेव विशिनष्टि —अणुतररूपानुत्तरधिमर्शलपिलक्ष्य-
 विग्रहा भातीति— अणुतरमत्यन्तसूक्ष्मं रूपं अस्या इति

अणु
 त्वमे
 हृदये
 तथ
 “
 अति
 कार
 कम्
 कान्त
 रान्तं
 कसम
 त्मा स
 त इत्
 मग्र उ
 ऐतरेय
 येऽपि
 तस्मा
 एव भ
 न हीद

अणुतररूपा । यजुश्श्रुतिः—“सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्” इत्यादि “एष आत्मान्तर-हृदयेऽणीयान्ब्रीहिरूपाद्वा सर्पपाद्वा ” इति ॥

तथा वचनमपि—

“अणोरणुतरा देवी महतोऽपि महीयसी ।” अत्रेदं अतिरहस्यम्— अनुत्तरलिपिरकारः । विमर्शल्लिपिर्हकारः । ताभ्यां लक्ष्यं विग्रहं स्वरूपं यस्याः सा तयोक्तम् । अत्रानुत्तरविमर्शल्लिपिलक्ष्यविग्रहेत्यनेनाहमात्मिकान्तर्गर्भितसमस्तवर्णकदम्बकपरा वाक् अकारादिहकारान्तं पञ्चाशदक्षररूपिणी वर्णपदमन्त्रकलातत्त्वभुवनात्मकसमस्तप्रपञ्चजनयित्री पराभट्टारिका समस्तभूतान्तरात्मा सर्वत्र वेदान्ते अहमहमित्येवमाकारेण प्रतीयमाना दृश्यत इत्युक्तं भवति । तथा बृहदारण्यके— “ब्रह्म च वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानं एव वेद अहं ब्रह्मास्मि ” इति । ऐतरेयेऽपि— “अ इति ब्रह्म तत्रागतमहम्” इति । तापनीयेऽपि— “कस्त्वमित्यहमिति होवाच । एवमेवेदं सर्वम् । तस्मादहमिति सर्वाभिधानम् तस्यादिरयमकारः । स एव भवति । सर्वं ह्ययमात्मा । अयं हि सर्वान्तरात्मा । न हीदं सर्वम् । निरात्मकमात्मैवेदं सर्वम् । तस्मात्स-

र्वात्मकेनाकारेण सर्वात्मकमात्मानमन्विच्छेद्ब्रह्मैवेदं सच्चि-
दानन्दरूपम्” इति । तत्रैवान्यत्र— “तद्वा एतद्ब्रह्म
अद्वयं बृहत्त्वात् । नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं
परिपूर्णं अद्वयं सच्चिदानन्दं चिन्मात्रमेव” इति परमात्मा-
नमभिधाय तदुपासनाप्रकारमप्याह— “सुविभान्तं स-
कृद्विभान्तं पुरतोऽस्मात्सर्वस्माद्विभान्तमद्वयं पश्यतो
हंसस्सोऽहमिति । ब्रह्म भवति । य एवं वेद ।” इति
रहस्यमिति ॥ पूर्णाहंभावभावनारूपमात्मोपासनमत्यन्त-
गोपनीयम् । गुरुमुखादेवावगन्तव्यमिति श्रुतिरेवाह—

यथा छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके “तदैक्षत सेयं देवतैक्षत”
इत्यादिना । तेजोवन्नात्मकरूपत्रयां सर्वजगन्निर्मात्रीं त्रिपु-
रामभिधाय, “यो वै भूमा तत्सुखम् यत्र नान्यत्प-
श्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” इति ।
निरतिशयानन्दरूपिणीं तामेव निर्दिश्य, “स एवाधस्तात्”
इत्युपक्रम्याहमात्मानं निर्दिशति ॥ “अहमेवाधस्तादहमु-
परिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽ-
हमेवेदं सर्वमिति” इति । तथा बृहदारण्यके— “त्वं
वा अहमस्मि, भगवो देवतासां वै त्वमसि भगवो देवता”

इत्यादि । स्मृतिरपि— “हृद्यकारं द्वादशान्ते हकारं
स्थविरा विदुः । अहमात्मैकमद्वैतं यत्प्रकाशात्मविश्रमः ॥
अकारस्सर्ववर्णाख्यः प्रकाशः परमदिशवः । हकारोऽन्त्यः
कळारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥ उभयोस्सामरस्यं यत्प-
रस्मिन्नहमि स्फुटम् ॥” इति । श्रीविरूपाक्षपञ्चाशिकाया-
मपि— “स्वपरावभासनक्षम आत्मा विश्वस्य यः प्रका-
शोऽसौ । अहमिति स एक उक्तो हन्ता स्थितिरीदृशी
तस्य ॥” इत्यादिवचनसहस्रमनुसन्धेयमिति अलमति-
विस्तरेण ।

इतः परं प्रवन्धेन प्रतिपाद्यां कामकलाक्षररूपिणीं वि-
वेकतुकामस्तदक्षरस्वरूपं वक्तुमुपक्रमते—

परशिवरविकरनिकरे

प्रतिफलति विमर्शदर्पणे विशदे ।

प्रतिरुचिरुचिरे कुड्ये

चित्तमये निविशते महाविन्दुः ॥ ४ ॥

इत्यादिकला च दहनेन्दुविग्रहौ बिन्दू इत्यन्तं, परशिवः
प्रकाशैकस्वभावः परशिवभट्टारक एव । रविदिनकरः,
तस्य कराः किरणाः । तेषां निकरः पुञ्जः तस्मिन् विशदे ।

निर्मले विमर्शदर्पणे विमर्शो नाम अनवधिकाकारविस्फुरणशक्तिः । तथा प्रत्यभिज्ञायाम्—“सा स्फुरत्ता” इत्यादि । सैव दर्पणत्वेन निरूप्यते । स्वस्वरूपप्रकाशत्वात्तत्र प्रतिफलनं नाम स्वरूपावलोकनम् । तादृशप्रतिफलनस्वरूपावलोकने सति चित्तमये ज्ञानैकस्वरूपे प्रतिरुचिरुचिरे प्रतिप्रकाशमनोहरे कुड्ये महाविन्दुर्निविशते प्रविष्टो भवति । चित्तस्य कुड्यत्वनिरूपणमहाविन्द्वाविर्भावकारणत्वात् । लोकेऽपि सूर्याभिमुखस्थितदर्पणतले सूर्यकिरणप्रतिफलनानन्तरं निकटगतकुड्ये सूर्यकिरणप्रतिहततेजोविन्दुः प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते । तद्वत्प्रकाशरूपपरमेश्वरस्य दर्पणवत् स्वस्वरूपविमर्शसम्बन्धे जाते तदानीं तत्र महाविन्दुः पूर्णोऽहमित्येवं रूपः परमेश्वरोऽवभासत इत्यर्थः । तथा च छान्दोग्ये—“स देव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तदैक्षत सेयं देवतैक्षत इति च ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति स ईक्षत इमान् लोकान् सृज ।” इत्यादिश्रुतिषु स्वात्मशक्तिनिरीक्षणाभिमुखं परब्रह्म जगत्कारणमित्युच्यते । आगमश्च—“स्फुरत्तामात्मनः पश्येत्तदा चक्रस्य संभवः” इति । प्रत्यभिज्ञायामपि—“सा

स्फुर

चोक्त

“ईद

स्फुर

त्सर्व

वावल

ता

नष्टि-

अ

को

कारः

क्तं—

मयो

हश्च

चिद्वज्रोसहितः ।

Ashtavak
२७

स्फुरत्ता महासत्ता देशकालविशेषिणी । सैषा सारतया
चोक्ता हृदये परमेष्ठिनः ॥” इति । परमानन्दयोगिनोऽपि—
“ईदृगियत्तादिवचो दूरतरं स्वानुभूतिसंवेद्यम् । तत्तादृश-
स्फुरत्ताशेषं संवित्कथानुसाराख्यं ॥” इत्यादि । अन्य-
त्सर्वं शिवरूपविमर्शनिर्मलादर्श इत्यत्र प्रपञ्चितम् । तत्रै-
वावलोकितव्यमित्यलम् ।

तादृगुज्ज्वलात्मकं शक्यवलोकनोद्भूताहंभावमेव विशि-
नष्टि—

चित्तमयोऽहङ्कारः

सुव्यक्ताहारणसमरसाकारः ।

शिवशक्तिमिथुनं पिण्डः

कवलीकृतभुवनमण्डलो जयति ॥ ५ ॥

अस्यार्थः—अहङ्कार इत्युद्भूतात्मस्मरणानुभवाभिव्यञ्ज-
को योऽहमहमहमित्येवं विमर्शः । तस्य कारः कारणमह-
ङ्कारः । एवंभूतोऽहङ्कारः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तथो-
क्तं—“प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावेति कीर्तितः ।” चित्त-
मयो ज्ञानैकस्वभावः । सुव्यक्ताहारणः समरसाकारः । अथ
हृद्य अहो । सुतरां व्यक्तौ सुव्यक्तौ स्पष्टौ । परस्परौद्भूत-

रूपौ सुव्यक्ताहौ । तयोस्समरसः एकलोलीभूतः । आका-
रः निजरूपं यस्य शिवप्रकाशः । शक्तिर्विमर्शश्च । एत-
द्रूपमिथुनं दिव्यदम्पतिमयम् । पिण्डोभवति एकलोली-
भवति यत्र स शिवशक्तिमिथुनपिण्डः । अत एव कवली-
कृतभुवनमण्डलः कवलीकृतं अन्तःस्थापितं भुवनमण्डलं
पट्त्रिंशत्तत्त्वसंघातमयं येन सः ॥

अयमर्थः—प्रत्याहारन्यायेन अन्तर्गर्भितसमस्तवर्णकद-
म्बकाहङ्काररूपप्रकाशविमर्शसंपुटादेव शब्दार्थात्मकसर्व-
प्रपञ्चविकासो भवति । तथा च श्रुतिः—“य एको वर्णो बहुधा
शक्तियोगाद्गणाननेकान्निहितार्थो दधाति ।” तापनीयेऽ-
पि—“कस्त्वमित्यंहमिति होवाच । अहमेवेदं सर्वम् ।
तस्मादेवाहमिति सर्वाभिधानमिति ।” कैवल्योपनिषदि—
“उमासहायं परमेश्वरं विभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशा-
न्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षि-
तमसः परस्तात् ॥” “स ब्रह्म स शिवः स हरिः सेन्द्रः
सौक्ष्मरः परमस्स्वराद्” इत्युक्त्वा “तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा
सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ।” इति कामकामेश्वरीरूपं ब्रह्म निर्दि-
श्य तदुपासनमप्यहं ब्रह्मात्मकमेव विदधाति । तत्रैवान्यत्र

“वेदै-
अहम-
तत्पद-
त्यहंरू-
न्यां दे-
पशुरि-
स्मीर्-
मस्मी-

तथ-
न्यदेव-
क्षिता-
विमर्श-
तत्वा-
रूपोऽ-
उक्तोऽ-
र्णहन्-
साक्षा-
इत-

“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।” इति अहमात्मकमेव ब्रह्मेति निर्दिश्यते । बृहदारण्यकेऽपि—“तद्धै-
तत्पश्यन् स ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च” इ-
त्यहंरूपमुपासनमभिधाय विपरीते बाधकमाह —अथ योऽ-
न्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा
पशुरिति ” तत्रैवान्यत्र—“यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वो-
ऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः” इति “त्वं वा अह-
मस्मीति भगवो देवते अहं वै तत्त्वमसि ” इत्यादि—

तथा गीताभाष्ये—“उत्सृज्य स्वयमात्मानं ये ध्यायन्त्य-
न्यदेवताम् । भिक्षित्वा भूरि वित्तास्ते भिक्षित्वापि बुभु-
क्षिताः ॥ ” इति । विरूपाक्षपञ्चाशिकायामपि—“यस्य
विमर्शस्य कणः पद्मन्त्रार्णात्मकस्त्रिधा शब्दः । भुवनकला-
तत्त्वार्थो धर्मिण इत्थंप्रकाशस्य ॥ अहमेकोऽनस्तमितप्रकाश-
रूपोऽस्मि तेजसान्तमसामिति तथा अहमिति स एक
उक्तोऽहन्तास्थितिरीदृशी तस्य” इति । रहस्यागमेऽपि—पू-
र्णाहन्तात्मभावेन कृत्रिमाहन्तया विना । आत्मानमात्मना
साक्षाद्यः पश्यति स पश्यति ॥”

इतः परतरं द्वाभ्यां चित्तमये निविशते महाबिन्दुः,

इत्युक्तं विन्दुस्वरूपनिरूपणद्वारा कामकलामुपदिशति—

सितशोणविन्दुयुगलं

विविक्तशिवशक्तिसंकुचत्प्रसरम् ।

वागर्थसृष्टिहेतुः

परस्परानुप्रविष्टविस्पष्टम् ॥ ६ ॥

विन्दुरहङ्कारात्मा

रविरेतन्मिथुनसमरसाकारः ।

कामः कमनीयतया

कला च दहनेन्दुविग्रहौ विन्दू ॥ ७ ॥

इति सितः शुभ्रः शोणो रक्तः तद्रूपौ विन्दू तयो-
र्युगलम् । अत एव विविक्तशिवशक्ती अन्योन्यविहरणशीले
शिवशक्ती यस्मिन् कर्तुं तत्र । अत एव संकुचत्प्रसरं
संकुचन्मुकुलोभवन् प्रसरः जगत्सृष्टिरूपो विकासो यस्मिन्
तत्र । वाचः परापदयन्त्यादिरूपसमस्तशब्दार्थाः शिवादि-
क्षित्यन्तपट्टिशित्त्वरूपाः तेषां सृष्टिः पञ्चधात्मकजगन्नि-
र्मितिः । तत्र हेतुः कारणम् । तथा सौभाग्यहृदये—“वर्णः कला
पदं तत्त्वं मन्त्रो भुवनमेव च । इत्यध्वपट्टकं देवेशि भाति
त्वयि चिदात्मनि ॥ परस्परानुप्रविष्टविस्पष्टं परस्परं अन्यो-

न्यं अ

सितः

वयेदि

महेष्व

नुत्तर

यात्म

विमर्श

तश्च

तत्त्वग

दरूप

विमर्श

एको

विन्दु

स्वरूप

चन्द्र

भगव

तं भव

रूपिण

इति प

न्यं अनुप्रविष्टमन्तर्गतम् । विस्पष्टं पृथग्भूतं च तत् । एवंभूतं
 सितशोणविन्दुयुगलं कामकामेश्वरीरूपं दिव्यमिथुनं विभा-
 वयेदिति पूर्वेण संबन्धः । अत्रेदमतिरहस्यम्—“यः परस्स
 महेश्वरः ” इति श्रुत्युक्तीत्या निखिलवेदादिशब्दोत्पादकोऽ-
 नुत्तराक्षराभिधेयः परमेश्वरः स्वात्मभूताखिलप्रपञ्चनिल-
 यात्मकविमर्शशक्तिमनुप्रविश्य विन्दुभावमयते । ततः सा
 विमर्शशक्तिरपि स्वान्तर्गतप्रकाशमयविन्दुमनुप्रविशति । त-
 तश्च विन्दुल्लूणो भवति तस्माद्विन्दोर्नादात्मिका समस्त-
 तत्वगर्भिणी तेजोमयी नीचाराग्रसूक्ष्मरूपिणी निर्गत्य शृङ्गा-
 टरूपतामुद्ग्रहते एवं च विन्दुनादस्वरूपयोः तयोः प्रकाश-
 विमर्शयोरहमिति शरीरं भवति । एवं द्विरूपयोस्तयोर्मध्ये
 एको विमर्शो रक्तविन्दुरूपं भजते अपरः प्रकाशः शुक्ल-
 विन्दुभावमेति । उभयोर्मेलने मिश्ररूपं सर्वतेजोमयं परमात्म-
 स्वरूपं भवति । तथा रहस्याम्नाये प्रकाशविमर्शसंवादचन्द्र-
 चन्द्रिकाख्यप्रकरणे अयमर्थः सम्यक् निरणायि—“ प्रसीद
 भगवन् शम्भो ममात्मोपासनं प्रति यो यो भवति सन्देहः
 तं भवान्वक्तुमर्हसि ॥ आत्मानुसन्धयात्मानं परात्मीकृत-
 रूपिणः । भगवन् यः परानन्दः स कथं वद मे प्रभो ॥ ”
 इति पृष्ठवर्ती देवी प्रत्याह परमेश्वरः । “सकलाधारभूतो यः

समस्तस्योपरि स्थितः । तस्मिन्नात्मनि सन्धाय स्वात्मानं
 परमं व्रजेत् ॥ आवयोर्जगदात्मत्वात्तादात्म्यादावयोरपि ।
 आत्मोपासनमानन्दं सर्वेषां विद्धि जानताम् ॥ तादात्म्या-
 दावयोर्नित्यं जगत्प्राणाबुभौ हि नौ । ज्ञात्वैतान्सकलान्स-
 म्यग्जानीयात्संविदं पराम् । विमर्शः—“आवयोरपि तादा-
 त्म्यं कथं योगोऽपि संभवेत् । कर्मसाम्यं कथं केन, नि-
 राचारावधूतकौ॥” इत्यादि प्रश्नपञ्चकस्योत्तरमाह शिवः—
 “शिवकामात्परं तत्त्वं वर्ण्यते इति चेच्छृणु । सचोदयः प्रिये
 वक्तुं नालं वाग्विषयातिगम् ॥ परार्णाख्याशिवेच्छायां सत्यां
 सा विमर्शा तदा । अजायत परार्णाख्या बीजादङ्कुरवत्प्रिये
 अनुप्रविश्यतां शक्तिं वामाद्यैः पिण्डितो भवेत् ॥ समस्त-
 बीजगर्भाढ्याः सूक्ष्मविन्दुत्वमेति सः । तत्प्रविश्याम्बिका भू-
 त्वा सानन्दाकारतां गता । तद्व्याप्त्या जृम्भिता तस्माद्वि-
 न्दुरुच्छन्नतां गतः । तथा सा विन्दुमुद्भिद्य नीवाराग्रवदुत्थि-
 ता ॥ तुल्यकालोदिता नित्यरश्मिकोटिविडम्बिनी । षट्त्रिंशत्त-
 त्वगर्भाढ्या परमाद्यर्णगर्भिणी ॥ सा पुंभावपरं विन्दुं प्रविश्य
 ध्वनितां गता । सोऽपि नादात्मिकां शक्तियोनिमेति स्वशक्ति-
 ताम् । तयोर्विभेदयोरेको रक्तोऽन्यश्शुक्लतां गतः । मध्य-
 विन्दुविमिश्रं तत्सुपुम्नाकन्दखात्मकम् ॥” इत्यादिना विन्दु-

त्रयनि
 त्सर्व
 बहुधा
 विवृण
 प ।
 रूपाक
 सूत्रेण
 एव
 प्रकाश
 रूपस्य
 कृत्य
 सितश
 सूर्यस्य
 वर्णयति

“त
 वा वा
 सूर्याच
 चन्द्रसू

त्रयनिरूपणं कृतम् । तदिह प्रसङ्गात् किञ्चिदुक्तम् । अन्य-
त्सर्वं गुरुमुखादेवावगन्तव्यम् । श्रुतिरपि—“एको वर्णो
बहुधा शक्तियोगात्” इत्यादि । एतदेव विन्दुत्रयनिरूपणं
विवृणोति —विन्दुरहङ्कारात्मेति— विन्दुः उक्तस्वरू-
पः । अहङ्कारः अन्तर्गर्भितसमस्तवर्णराशिरनुत्तरास्फार-
रूपाकारहकारतादात्म्यं स्वरूपं यस्य सः । वर्णात्कार इति
सूत्रेण अहं शब्दात् कारप्रत्ययः । एकार इतिवत् । अत
एव एतन्मिथुनसमरसाकारः एतयोरकारहकारवाच्ययोः
प्रकाशविमर्शयोः । मिथुनं द्वन्द्वम् तस्य दिव्यदम्पति-
रूपस्य मिथुनस्य । समरसः परस्परानुप्रविश्यमानमायानु-
कूल्य तदेवाकारः स्वरूपं यस्य सः । एवं भूतो रविः ।
सितशोणविन्दुसमरसीभूतो मिश्रविन्दुरित्यर्थः । लोकेऽपि
सूर्यस्य मिश्ररूपत्वं अग्नीषोमयोः प्रवेशनिर्गमश्रवणादेवं
वर्णयति—

“तथा उद्यन्तं वा वादित्यमग्निरनुसमारोहति । अग्निं
वा वादित्यः सायं प्रविशति” इति श्रुतेः । अमा सह
सूर्याचन्द्रमसावस्यां तिथौ तिष्ठत इत्यमाशब्दव्युत्पत्त्या
चन्द्रसूर्ययोः प्रवेशनिर्गमने प्रसिद्धे तस्माद्रविर्मिश्रविन्दु-

रेव । अत एव तस्योपास्यत्वमाह—काम इति—
 कान्यते इत्यभिलष्यते स्वात्मत्वेन परमार्थविद्धिः महद्भिः
 योगिभिरिति कामः तत्र हेतुः कमनीयतयेति कमनीयत्वम् ।
 तथा चोपनिषदि—“हिरण्यश्मथुः हिरण्यकेश आप्रणखा-
 त्सर्व एव सुवर्ण” इति । ईशावास्येऽपि—“सपर्यगाच्छुक्र-
 मकायमव्रणमन्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम्” इति । तथा तत्रैव—
 यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सां-
 हसस्मि” इति । महासुन्दरं कामेश्वरमभिधाय तादृशम-
 हिमानं परानृशति ।

रहस्यान्नाये—“निरुत्तरं निराधारं सखिदानन्दसाग-
 रम् । यदेतच्छास्त्रं मिथ्रं निर्वाणाधारं गतम् ॥”
 इत्यादि । कलाभिमर्शशक्तिः । दहनो वह्निः । इन्दुः
 चन्द्रः । तावेव विग्रहावाकारौ यवोर्विद्भोः तौ दह-
 नेन्दुविग्रहौ विन्दुः । अयमर्थः—अग्नीषोमरूपिणो विमर्श-
 शक्तिः । तदुभयभूतकामेश्वराविताभूता महात्रिपुरसुन्दरी
 विन्दुसमष्टिरूपा कामकलेतुच्यते । सैवोपास्यतया सर्वा-
 गमेषु च उद्धोष्यते ॥ तथा हि—“शुक्रः शिवो रक्त-
 शक्त्यां पलाशमभवैश्वरतः । रक्तशाम्भवरूपेण परात-

त्वेन शक्तितः ॥ रक्तः शिवः शुक्लशक्त्यां परशम्भैक्य-
भावतः । रक्तः शिवः शुक्लशक्त्यां साच्चिदानन्दलक्ष-
णम् ॥” इति । अन्यत्रापि—“अथविन्दुपरिकल्पितानना-
मन्यविन्दुरचितस्तनद्वयम् । नादविन्दुरशनागुणास्पदां
नामि ते परशिवे परां कलां ॥ मिहिरविन्दुमुखीं तदधोल-
सच्छशिहुताशनविन्दुयुगस्तनीम् । सहपराधेकनार-
शनास्पदां भजति नित्यमिमं परदेवतान् ॥ ईकारोर्ध्वगतो
विन्दुर्मुखं आनुरधोदत्तौ । स्तनौ दहनशीतांश्च योनिर्हार्ध-
कला भवेत् ॥” इति रहस्यम् ॥

अयमत्र निष्कर्षः—स्वान्तर्गतानन्ताक्षरराशिम्हामन्त्र
मयी पूर्णाहन्तामयो प्रकाशानन्दसारा विन्दुत्रयसमष्टिभूत-
दिव्याक्षररूपिणी कामकला नाम महाविपुःसुन्दरी
मातृकापरमयोगिभिर्महामहेश्वरैरनिशमनुस्मर्तव्येति । एवं-
भूतमाहात्म्यं ब्रह्मोपनिषदि च प्रतिपाद्यते । यथा —
“अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवति ।
नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धा च । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म वि-
भाति । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तां रुद्रः ।
तुरीयमक्षरम् । स आदित्यो विष्णुश्चैश्वरश्च । स्वयममन-

स्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्विदितम् ।” अस्यार्थः—
 अस्य एष देवस्य संप्रसादोऽन्तर्यामिखग इत्यादि । पूर्व-
 तनवाक्यजालैर्निर्णीतार्थकस्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि मू-
 लाधारहृदयकण्ठदेशोत्तमाङ्गरूपाणि भवन्ति । तेषु चतु-
 र्पुं स्थानेषु चतुष्पादं चतुर्विंशचरणं ब्रह्म सर्वव्या-
 पनशीलं शुभ्रं स्वच्छप्रकाशम् । अक्षरं न क्षरतीति व्युत्पत्त्या
 जगदुत्पत्तिकारणत्वान्मूलकारणभूतं विभाति “तमेव भान्त-
 मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।” इति निर-
 वधिकतेजोमयं सत् विद्योतत इत्यर्थः । एवंभूताक्षरस्य स्था-
 नदेशेषु उपदेशद्वारा अवयवस्वरूपमुक्त्वा तुरीयं समुदाय-
 रूपं परमाक्षरविन्दुद्वादशान्ते कामकलात्मकं परं ज्योतिर्म-
 यमिति व्याचष्टे —तुरीयमक्षरमिति— स आदित्य
 इत्यारभ्य स ईश्वरो जाग्रदित्यन्तमन्तम् । आदित्यः
 प्रकाशरूपः विष्णुः व्यापनशीलः । प्राणः जीवः सर्वजी-
 वनदायकः । पुरुषः सर्वजीववर्तिजीवः प्राणादिरूपी ।
 अग्निरग्रनेता । एवं भूतस्स ईश्वरः विमर्शाख्यकाम-
 श्वरीयुक्तः परमशिव इत्यर्थः । तथा चोक्तमथर्वशिरसि—
 “अथ कस्मादुच्यते ईशान इत्युक्त्वा स्वयमेव व्याचष्टे ।
 यस्सर्वान् भावान् ईशत ईशनीभिः परमशक्तिभिः” इति ।

तथा
 ज्ञान
 रूपः
 सुष्मा
 न्तीम
 भूतस
 न्दव
 विष्ट
 एतद
 व्याख
 चष्टे
 शोक्त
 यत्प
 तते
 परम
 ज्योति
 विदि
 ब्रह्म
 स्पष्ट

तथान्यत्र—“ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ” इति । एवं भूतः कामेश्वरः तुर्याक्षर-
रूपः । जागर्ति जाग्रतीत्यर्थः । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रेण
सुप्तिङ् व्यत्ययविधानात् । अत्र जागरणं नाम परापश्य-
न्तीमध्यमाद्वैखरीमयमातृकाचक्रात्मिकाश्चीचक्रप्रथममध्य-
भूतसर्वानन्दमयाख्ये निरवधिकतेजोमण्डलभवने ॥ “ वै-
न्दवानलसंरुद्धं संवर्तानलचिद्धनम् । कामेश्वराङ्कपर्यङ्कनि-
विष्टमतिसुन्दरम् ॥ ” इत्युक्तरीत्या प्रकाशानन्दनाथरूपवम् ।
एतदभिप्रायेण लीलाविनोदनोद्युक्त इत्यनेन जागरूक इति
व्याख्यातम् । तत्तादृगक्षरं ज्योतिर्मयं निष्कलमित्या-
चष्टे —तेषां मध्ये इत्यादिना—तेषां आधारहृदयकण्ठप्रदे-
शोत्तमाङ्गरूपस्थानविशेषोपासनाङ्गुष्ठावयवाक्षराणां मध्ये
यत्परं तुरीयभूतमक्षरं ब्रह्म निर्वाणाख्यम् । विभाति विद्यो-
तते । एवं भूतनिष्कलमित्याह—अच्छायमपवनमित्यादिना-
परमप्रकृतिमक्षरं निरूपयति—ज्योतिर्विदितमिति । वन्दे
ज्योतिरनुत्तरामत्यादिना प्रकाशात्मकत्वादेव ज्योतिर्मयत्वं
विदितं सर्ववेदान्तैर्वेदितमित्यर्थः । पुनरपि ज्योतिर्मयमक्षरं
ब्रह्म सर्वात्मकं सधेश्वरं निर्वाणरूपमिति स्वयमेव श्रुतिः
स्पष्टमाचष्टे । यथा “ यत्र लोका न लोका देवा न देवा, वेदा न

वेदा यज्ञा न यज्ञा माता न माता पिता न पिता स्नुषा न स्नुषा
 चण्डालो न चण्डालः पुल्कसो न पुल्कसः श्रमणो न
 श्रमणः तापसो न तापसः । एकमेवैतत्परं ब्रह्म विभाति ।”
 इति सर्वोत्तमं ब्रह्म निर्दिश्य “दृष्ट्याकाशे तद्विज्ञान” मित्या-
 रभ्य “स विभुः प्रजासुध्यानेन यो वे” देति उपासनास्वरूप-
 मुक्त्वा पुनरप्याह—तत्परं ब्रह्म विभाति । निर्वाणं न तत्र
 देवा ऋषयः पितर ईशते प्रतिबुध्यः सर्वविद्येति । अन्यत्र
 च—दृश्यतेत्यभ्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । इत्यादि
 श्रुत्या परमार्थविद्धिस्तादृशमक्षरं सम्यगवगम्यते । तथा
 चतुदशत्यां द्वादशश्लोक्याम्—यदक्षरमहासूत्रप्रोतमेतज्जग-
 त्रयम् । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तम् जगदद्यापि दृश्यते इति ।
 “यदक्षरशशिज्योत्स्नामण्डितं भुवनत्रयम् । यदक्षरैकमात्रेण
 संसिद्ध्यै स्पर्धते नरः ॥ रविताक्ष्येन्दुक्वन्दर्पशङ्करानलविष्णु-
 मिः । वन्दे तामहमक्षर्यां मातृकाक्षररूपिणीम् ।” इति ।
 प्रत्यभिज्ञायां च—“सर्वदातन्तरानन्दः सर्वदादौघनिर्भरः ।
 शिवाश्चदानन्दघनः परमाक्षरविग्रहः ॥” इति । तथा—“स्वा-
 त्मेव सर्वजन्तूनामेक एव महेश्वरः । चित्स्वरूपोऽहमह-
 मित्यखण्डमर्शवृंहितः ॥” इति । यथा स्वच्छन्दे “तदूर्ध्व-
 चोन्मना स्मृता” इत्युपक्रम्य, “नात्र कालः कलाभावो

नैकत
 च्यते
 पश्य
 च
 शिव
 विन्दु
 नादा
 नन्द
 निप्र
 चम
 न्तवा
 अ.दि
 हिते
 पि—
 नादव
 वास
 क्षित्य
 भाव्य
 रसस

नैकता न च देवता । सुनिर्वाणं परं शुद्धं रुद्रवक्त्रं तदु-
च्यते ॥ शिवशक्तिरिति ख्यातं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
पश्यातीतं वरारोहे वाङ्मनोऽतीतमद्भुतम् ॥ अनिष्कलं
च सकलं नीरूपं निर्विकल्पकम् । निर्द्वन्द्वं परमं तत्त्वं
शिवाख्यं परमं पदम् ॥” इति । विज्ञानभैरवभट्टारकेऽपि
विन्दुरूपस्य चक्रस्य स्थूलवर्णक्रमेण तु अर्धेन्दुविन्दु-
नादान्तं शून्योच्चारत् भवेच्छिवा ॥ इत्यादि । अमृता-
नन्दयोगिनश्च—“वैन्दवे परमाकाशे सच्चिदानन्दलक्षणे ।
निष्प्रपञ्चे निराभासे निर्विकल्पे निरामये ॥ अनुत्तर-
चमत्कारपरामर्शपवित्रिते । निरुत्तरमहाशून्ये शून्यशून्या-
न्तर्वर्जिते ॥ स्त्रीपुंनपुंसकाख्याभिः कल्पनाभिरकल्पिते ।
अदिमव्यान्तनिर्मुक्ते भावपञ्चकभासिते । सर्वोपमानर-
हिते प्रकाशानुभवान्तिके ॥” इति ॥ शिवानन्दस्वामिनोऽ-
पि—“सकलाद्या स्थिते हृद्ये कामराजकलात्मिके । विन्दु-
नादकलाकारे नमस्त्रिपुरसुन्दरि ।” वयमपि चिदानन्द-
वासनायाम्—“चतुरण्डमहारत्नमण्डितं विश्वविग्रहम् ।
क्षित्यादिशिवपर्यन्तं व्याप्यावस्थाचतुष्टयम् ॥ पिण्डं वि-
भाव्य तन्मध्ये सर्वातीतघनां पराम् । तुर्यातीतां चिदानन्द-
रससारामनुत्तराम् ॥ तत्रापि स्वेच्छयापातजगरादिदशां

पराम् । अशेषसंविदामन्तर्मुखविश्रान्तिरूपिणीम् ॥ अन्त-
कोटिचन्द्रार्कसन्निभां षोडशाधिकाम् । स्वान्तर्गतैकतापन्न-
पट्विंशत्तत्त्वसञ्चयां सर्वोत्तीर्णां महाविन्दुरूपामाराधयाम्य-
हम् ।” एवमादिकं श्रुतिस्मृतिजालमनुसन्धेयम् ।

एवं विन्दुस्वरूपमुपदिश्य तद्ज्ञानोपासनयोः फलं पर-
ब्रह्म भाव एवेत्याह—

इति कामकला विद्या

देवीचक्रकमात्मिका सेयम् ।

विदिता येन स मुक्तो

भवति महात्रिपुरसुन्दरीरूपः ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तमहाप्रबन्धेन व्याख्याता कामकला महात्रिपुर-
सुन्दरी । तस्याः विद्या ज्ञानं सा कीदृशीत्याकाङ्क्षाया-
माह—देवीचक्रकमात्मिकां देव्याः त्रिपुरसुन्दर्याः चक्रं
श्रीचक्रम् । तस्य क्रमः चक्रमन्त्रदेवतात्मना सर्वानन्दमया-
दिसमस्तप्रकटपर्यन्तरूपः । तदात्मिका तद्विषयिणी । येन
शक्तिपातात्समुन्मिषद्ब्रह्मजिज्ञासुना भाग्यवता विद्यावता
पुरुषेण विदिता । गुरुरूपसदनादिनावगता स पुरुषो मुक्तो
भवति । “इहापि विद्याभिर्ज्ञापितैश्वर्यश्चिद्वद्वनो मुक्त एव सः”

इति प्रत्यभिज्ञास्थित्या संसारवासनानिरसनपटोऽयान्तवरत-
परिपूर्णहिंभावभावनाकवलीकृतसर्वप्रपञ्चः परमयोगो विह-
रते । तथा बृहदारण्यके--तदाहुः--“यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भवि-
ष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तत्र ब्रह्मावेद्यस्यात्तत्सर्वं भव-
ति । अन्तेऽपि महात्रिपुरसुन्दरीरूपो भवति परामृष्टारिकात्म-
करूपो भवति ।” तथा च श्रुतिः--“परं धाम त्रैपुरं चाविश-
न्ति ।” इति । “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । स एवं पश्यन्नेवं मन्यमान
एवं जानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दस्स एव
भवति ।” इति । प्रत्यभिज्ञासूत्रे च तथा--“प्रकाशानन्द-
सारमन्त्रविद्यात्मकपूर्णहिंभाववशान् सर्वसंहाराधिकारी
निजसंविदेवताचक्रेश्वरताप्राप्तिर्मेधति इति ।” शिवमिति ॥
अभिनवगुप्तपादाश्च--“यस्यैषां प्रतिभात्येतत्परार्थक्रमरू-
पिता । अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमोदात्स महेश्वरः ॥” इति ॥
स्वतन्त्रश्चित्चक्राणां चक्रवर्ती महेश्वरः । संवित्तिदेवता
चक्रजुष्टः कोऽपि जयत्यसौ ॥” इति ॥

स्वच्छन्दशास्त्रे--“यदा त्वेकत्र संरुढस्तदा तस्य लयो-
दयो । नियच्छन् भोक्तृतामेति ततश्चक्रेश्वरो भवेत् ॥”
इत्यादिवचनशतं द्रष्टव्यम् । एवं च विदितायेन स मुक्त

इत्यादिना ज्ञानपूर्वानुष्ठानमेव ब्रह्म प्रापकं इत्युक्तम् ॥ तथा
बृहदारण्यके—“यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा अस्मिन् लोके
जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य
तद्भवति” इति ॥ तथा च वामकेश्वरतन्त्रे—“यावदेतं न
जानाति सङ्केतत्रयमुत्तमम् । न तावद्विपुला चक्रे परमा-
ज्ञाधरो भवेत् ॥” इति ॥ तस्माज्ज्ञानपूर्वानुष्ठानेनैव परम-
शिरो भवति ॥ तथा चोक्तं तत्रैव—एतद्ज्ञात्वा वरारोहे
सद्यः खचरतां व्रजेत् ॥” इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तया ॥ पुण्या-
नन्दमुखेन्द्रोरुदितामानन्ददायिनीभेताम् । कामकलामहम-
निशं मूर्ध्ना वाचा वहामि चित्तेन ॥

इति कामकला व्याख्या नटनानन्देन देशिकप्रीत्यै । रचि-
ता रसिकजनानां पुंसामालोकनाय विद्वल्ली ॥ नाथानन्द-
गुरुणां शिष्यास्तत्त्वार्थचिन्तकास्सन्ति । ते गामन्यतमोऽर्थं
टीकामेतां चकार तन्प्रीत्यै ॥ अस्याः कामकलाया व्याख्या
पूर्वरुद्रादृताऽनेका । अस्मिन् तथापि स भक्त्या नटनानन्दो-
ऽपि भावयामास ॥ पुण्यानन्दमहात्मा कामकलारूपविन्दु-
मुक्त्यैवम् विन्दोर्विकसनरूपं श्रीचक्रं नाम वक्तुमुद्युङ्क्ते ।
तत्क्रमविचरणरूपं श्रीकामकलाविलासमप्येषः । आरभो

विवरीतुं गुरूपदकृपयैव सुन्दरीभक्तः ॥

इह महामहेश्वराः पुण्यानन्दाः कामकलाख्यां आदि-
सुन्दरीमात्मत्वेनानुभूय पुनरपि मन्त्रचक्रदेवतात्मकतद्विला-
सानुभवपराः सन्तः परमार्थभूतप्रकृतमहाविन्दोरेव सका-
शात् जगदुत्पत्त्यादिकं वक्तुमारभते—

स्फुटितादरुणाद्विन्दो-

नादब्रह्माङ्कुरो रवो व्यक्तः ।

तस्माद्भगनसमीरण-

दहनोदकभूमिवर्णसंभूतिः ॥ ९ ॥

अथ विशदादपि विन्दो

र्गनानिलवद्विवारिभूमिजनिः ।

एतत्पञ्चकविकृतिर्जगदि-

दमण्वाद्यजाण्डपर्यन्तम् ॥ १० ॥

स्फुटितादरुणाद्विन्दोरिति—स्फुटितात् उच्छ्रितात् । वि-
न्दोः पूर्वोक्तलक्षणात् नादब्रह्माङ्कुरः । नादः सर्वश-
ब्दोत्पत्तिहेतुवर्णः । स एव ब्रह्म तद्ब्रह्माङ्कुरः उत्पादकं

यस्य सः । तथा चोक्तम्—“एको नादात्मको वर्णः
सर्वनादविभागवान् । सोऽनस्तमितरूपत्वाद्नाहत इती-
रितः ।” इति ॥ उपनिषदपि—“ध्याता रुद्रः प्राणं
मनसि सहकरणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्यायी-
तेशानम्” इति ॥ दीपिकानन्दश्च—व्यामेति विन्दुरिति
नाद इति एवंभूतो नादब्रह्माङ्कुरो रवः शब्दः पश्यन्त्या-
दिरूपः व्यक्तः आविर्भूतः । उत्तरत्र वासान्तरोहरूपेत्यादि-
शब्दराशेः परापश्यन्त्यादिशक्तत्वेन प्रतिपादनात् । तस्मा-
च्छब्दात् गगनसमीरणदहनोदकभूमीनां पञ्चभूतानां
वर्णानामादिक्षान्ताक्षराणां च । संभूतिरुत्पत्तिः आम्ना-
ता । अयमर्थः—स नादविन्दोरेव सर्वप्रपञ्चनिष्पत्तिराम्ना-
यते । तत्तस्माच्छब्दात्मकं परं ब्रह्मेति ॥

ननु आत्मन आकाशस्संभूतः इत्यादिना आत्मन एव
स आकाशाज्जगदुत्पत्तिः श्रूयते । तत्कथं विन्दुनादात्मक-
शब्दब्रह्मण एवेति । उच्यते—सर्वत्र वेदान्तेषु विन्दुनादा-
त्मकविद्याक्षरादेव परापश्यन्त्यादिशब्दात्मकसर्वप्रपञ्चावि-
र्भावदर्शनात् । तथा च श्रुतिः—“अक्षरात्संभवतीह वि-
श्वम् । यदक्षरं भूतकृतं विश्वेदेवा उपासते ।” उपनिष-

दन्तरेऽपि—“दिव्ये ब्रह्मपुरे विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं वि-
भाति” इति । कामराजबोजान्गतककारलकाररहितविन्दु-
त्रयसमष्टिभूतकामकलाक्षरस्वरूपं विभातीति । ज्योतिर्मय-
त्वमुक्त्वा जडातेऽपि? तत्परं ब्रह्म विभातीति परमप्रकृताक्षर-
ब्रह्मणः ज्योतिर्मयत्वमुक्त्वा उपदिश्य तत्स्वरूपं निगमयति ।
मिश्रविन्दोर्निर्वाणविन्दोर्विश्रमादक्षरात्मकमेव ब्रह्मोपनिष-
दादावाचष्टे । इममेवार्थमभिप्रेत्य लघुभट्टारिका अपि—
“यन्नित्ये तव कामराजमपरं मन्त्राक्षरं निष्कलं” इति
श्लोके कामकलाक्षरस्य सर्ववेदमूलत्वेन सर्वप्रकारेण सर्व-
पुरुषोपास्यत्वं मोक्षप्रदत्वं चाब्रुवन् । तद्व्याख्यातृभिरपि
कृष्णानन्दवर्यैः—“यदी” शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवे-
दसुकृतस्य पन्थाम्” इत्यादि श्रुतिजालमुपन्यस्य श्रीकाम-
कलाक्षरस्वरूपवैभवमेवोपन्यस्तम् ॥

प्राञ्चोऽपि कवयः—“अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दमक्षर-
संज्ञितम् । निवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥”
इति । अक्षरब्रह्मण एव सकाशाज्जगदुत्पत्तिं ब्रुवन्ति ॥ तथा—
शब्दानां जननत्वमत्र भुवने वाग्वादिनीत्युच्यते । इत्यमृत-
पी । स्मृतिरपि “शब्दब्रह्ममयी स्वच्छा देवी त्रिपुरसुन्दरी”

इति । एवं शब्दस्य निष्पत्तिः । शब्दव्याप्तं चराचरमित्या-
 दि । तथा च आत्मन आकाश इत्यात्मशब्दस्य अक्षरात्म-
 परत्वमित्यविवादः ॥ एवं शोणविन्दोः सर्वात्मकत्वं सर्व-
 स्रष्टृत्वमुक्त्वा एतदभेदाच्छुभ्रविन्दोरपि तत्स्वरूपमतिदि-
 शति —अथ विशदादिति— विशदात्सर्वप्रकाशात् ।
 विन्दोः पूर्वव्याख्यातात् । गगनादिपञ्चभूतात्मकानन्तब्रह्मा-
 ण्डाविर्भावतिरोभावौ भवत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—
 “वस्मिन्भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्च व्यक्तां ययुः । पुनश्चा-
 व्यक्तां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥” इति । एतस्माज्जायते
 प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्द्यौतिरापः पृथिवी
 दिश्वस्य धारिणी । एवं रक्तशुक्लविन्दुमयप्रकाशविमर्शा-
 त्मकग्रहणः सर्वं सृज्यत इति सिद्धम् । स्वेच्छादिलासिता-
 नन्तजगद्दिमवितानवत् । नौमि संविन्महापीठं शिवशक्ति-
 पदाश्रयम् । इति ॥

एवं विन्दुद्वयाभेदमुक्त्वा तद्वृन्ततया सन्नदेवतयोरप्यै-
 क्यमाह—

विन्दुद्वितयं यद्व-

ज्ञेदविहीनं परस्परं तद्वत् ।

चिद्वह्नीसहितः ।

४७

विद्यादैवतयोरपि

न भेदलेशोऽस्ति वेद्यवेदकयोः ॥ ११ ॥

विन्दुद्वितयं पूर्वोक्तप्रकाशविमर्शात्मकं । यद्वत् येन प्रकारेण भेदविहीनं “शिवशक्तिरिति ह्येकं तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।” इत्युक्तरीत्या परस्परालिप्तं तद्वत् तैव प्रकारेण विद्यादैवतयोः विद्या पञ्चदशाक्षरी । देवता महात्रिपुरसुन्दरी तयोर्वेद्यवेदकयोः वाच्यवाचकयोर्भेदलेशोऽपि ईष्यलक्ष्यमपि नास्ति । तथापि ऋग्वेदशास्त्रान्तर्गतसाङ्ख्यायनशास्त्रायाम्—“कामो योनिः कमला वज्रपाणिः शुहाहसामातरिश्वाभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकलामायया च पुरुष्येवा विश्वमातादिविद्या । पृष्ठं सप्तममथवह्निसारथिमस्यामूलत्रिकलादेशयन्त ।” इत्यादिना कादिहादिविद्याद्वयमुद्धृत्य तस्य देवतैक्यमाह—विश्वमातादिविद्येति । बृहदारण्यकेऽपि—“योऽयं दक्षिणेश्वर पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः एकमेतदक्षरं भुव” इति । बाह् द्वौ बाह् द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठाद्वे प्रतिष्ठ द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषद्वह्मिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ।” इति । अक्षिस्थाननिष्ठस्य पुरुषस्य भूरायवयवं निर्दिश्य तस्याक्षरस्य अहमात्मकब्रह्मभावमादिश्य सकल-

पापनिवृत्तिपुरस्सरं साम्राज्यं व्रूते । ततश्च सकलविद्यानां
सकलवेदादिशब्दाद्याविर्भावकारणाऽहंभावरूपादिमातृका-
त्मकत्वात् उभयोरभेद इत्यत्र न विवादः ।

तथा श्रीतन्त्रसद्भावे—“सर्वे वर्णात्मका मन्त्रा ते च
शक्त्यात्मकाः प्रिये । शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया
शिवात्मिका । या सा तु मातृकालोके परतेजस्समन्विता ।
तया व्याप्तमिदं सर्वं आब्रह्मभुवनात्मकम् ।” इति ॥ “संविदितं
विदितं संविन्मयमेव भवति संवेद्यम् । अग्नाबाहुतमाहुतम-
ग्निमयं किं न जायते काष्ठम्” क्रौञ्चभट्टारिकोऽपि—“पञ्चा-
शन्निजदेहजाक्षरभवेः” इत्याद्युक्त्वा “विश्वं व्याप्य निजा-
त्मनाहमहमित्युज्जुम्भसे मातृके” इति मन्त्रदेवतयोरैक्यमु-
क्तवान् । श्लोकार्थस्संपूर्णः ॥

एवमभिन्ननादविन्दु मिथुनादखिलं जगदादिर्भवतीति
वक्तुं तदेव मिथुनमात्मेच्छैवस्वभेदमकरोदित्याह ॥

वागर्थौ नित्ययुतौ

परस्परं शक्तिशिवमयावेतौ ।

सृष्टिस्थितिलयभेदौ

त्रिधा विभक्तौ त्रिवीजरूपेण ॥ १२ ॥

अस्यार्थः । वागर्थो वाक् वर्णपदमन्त्ररूपा । अर्थः कला
तत्त्वभुवनात्मा । अत एव तद्रूपो कुतः प्रकाशविमर्शसत्त्व-
शब्दार्थाभ्यामेव पञ्चधात्मकसर्वप्रपञ्चात्पत्तिश्रवणात् ।
तथा श्रीविरूपाक्षपञ्चाशिकायम्—“यस्य विमर्शस्य कणः
पदमन्त्रार्णात्मकस्त्रिधा शब्दः । भूतत्वकलात्माथो धर्मिण
इत्यं प्रकाशस्य ।” इति ॥ अत एव नित्ययुक्तौ निरन्तरसं-
सक्तौ । न हि घटपटयोरिव कादाचित्कः संबन्धः । तथा
मति सर्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सृष्टिस्थितिलयभेदौ सृष्टिः
शिवादिक्षित्यन्ततत्त्वजालाविर्भावः । स्थितिः तत्परिपाल-
नम् । लयः तेषां स्वात्मसाक्षात्कारः एवंभूतो भेदो ययो-
स्तौ । स्वात्मोत्पन्नत्वात् तेषां त्रयाणां भेदात् । तथा च
अभिनवगुप्ताः—“स्वात्मना सृष्टिसंहारस्वरूपत्वेन संस्थि-
तः ।” इति । परस्परं शक्तिशिवमयौ प्रकाशविमर्शस्वरूपौ ।
उभयोरेककृत्वात् वह्निदाहकवत् । तत्त्वात्तं न भवती-
त्यर्थः । तथागमश्च—“आवयोर्जगदात्मत्वात् तादात्म्यं चाव-
योरपि ।” इत्यादि । अभियुक्तोक्तिश्च—“तादात्म्यमनयो-
स्मिद्धं वह्निदाहकयोरिति । एतौ पूर्वोक्तौ प्रकाशवि-
मर्शौ त्रिधा त्रिप्रकारेण विभक्तौ पृथग्भूतौ केनेत्यत
आह —त्रिवीजरूपेणेति— वाग्भयकामराजशक्तिवीजा-

त्मनेत्यर्थः । अयमर्थः—विन्दुत्रयसमष्टिभूतकामकलाक्षर-
रूपिणी वाग्भवादिबीजामिका महात्रिपुरसुन्दरी सर्वोपा-
स्यति । तथा चोक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—“तत्त्वत्रयविनिर्दिष्ट-
वर्णशक्तित्रयात्मिका । वागीश्वरी ज्ञानशक्तिर्वाग्भवा मोक्ष-
रूपिणी ॥ कामराजी कामकला कामरूपक्रियात्मिका ।
शक्तिबीजे पराशक्तिरिच्छैव ज्ञानरूपिणी ॥ एवं देवी व्यक्ष-
रात्मा महात्रिपुरसुन्दरी । पारम्पर्येण विज्ञाता भवबन्ध-
विमोचिनी ॥” इति ॥

इतः परं वाग्भवादिखण्डत्रयान्तर्गतवस्तुविशेषवर्णनद्वारा
श्रीपञ्चदशाक्षरीविद्यामुद्धर्तुमुपक्रमते—

माता मानं मेयं

विन्दुत्रयभिन्नबीजरूपाणि ।

धामत्रयपीठत्रय-

शक्तित्रयभेदभावितान्यपि च ॥ १३ ॥

तेषु क्रमेण लिङ्ग-

त्रितयं तद्वच्च मातृकात्रितयम् ।

इत्थं त्रितयपुरी या

तुरीयपीठादिभेदिनी विद्या ॥ १४ ॥ इति

माता अद्गन्ता महेश्वरः । मानं तदवगतिसाधनभूता
विद्या । मैयं ज्ञायमाना महात्रिपुरसुन्दरी एतानि शातृज्ञान-
त्रैयरूपाणि —विन्दुत्रयभिन्नबीजरूपाणीति— विन्दूनां
पूर्वाक्तानां त्रितयं विन्दुत्रितयं रक्तशुक्लमिश्ररूपं तदात्मना
भिन्नं पृथग्भूतम् । यद्वीजं सर्वसमष्टिभूतनिर्वाणाख्यम् ।
तद्रूपाणि तत्प्रकाशकानि । अयमर्थः—सर्वातीतचिदानन्द-
घनात्मानुभवरूपाहम्भावशास्त्रिणी परं ज्योतिरेव मातृमानमे-
वभावमनुभूय विहरति ॥

तथा बृहदारण्यके—“आत्मैवेदमग्र आसीत् सोऽन्वी-
क्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यग्रे दशहरत् ।
ततोऽहं नामा अभवत् । तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमि-
त्येवाग्र उक्त्वान्यन्नाम ब्रूत” इति । अस्यार्थः—आत्मा
परमेश्वर एव । इदं परिदृश्यमानं जगत् अग्रे प्रथमं
आसीत् । स्वान्तर्गत प्रपञ्चोऽभवदित्यर्थः । तथा स पर-
मात्मा अन्वीक्ष्य स्वात्मसात्कृतप्रपञ्चात्मत्वेनालोक्य अन्य-
दात्मनो नापश्यत्स्वव्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नाद्रक्ष्यत् ।
स्वैवैव सर्वेषां कवलीकरणात् । तस्मिन् समये अखण्ड-
सच्चिदानन्दघनात्मानुभवमहमिति स्वसाधारणरूपमस्मि

स्वामि इति प्रदर्शयन्नग्रे सृष्टेः पूर्वं व्याहरत प्रादर्शयत् । तत एवाहं नामाभवत् । ब्रह्मण एव स्वस्वरूप-
प्रदर्शनात् । अहमित्येव हि ब्रह्मनामधेयम् । तस्मादिहापि
श्लोके आमन्त्रितः कस्त्वमिति केनचित्पृष्ठः । अहमित्येव
ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा अन्यन्नामधेयादिकम् पश्चात् व्रजे । ततश्च
सर्वत्र स्वस्वरूपावलोकनद्वारा ब्रह्मण एव ज्ञातृत्वादिभेदः
प्रतिपादितोऽभवदित्यर्थः । तथा चतुश्शत्याम्—“अतीतं
तु परं तेजः स्वसंविदुदयात्मकम् । स्वेच्छाविश्वमयोलेख-
खचितं विश्वरूपकम् ॥ चैतन्यमात्मनो रूपं विसर्गानन्द-
सुन्दरम् । मेयमातृप्रमामानप्रसरैः संकुचत्प्रभम् ॥” इति ।

प्रत्यभिज्ञायामपि—“अखण्डितस्वभावोऽपि विचित्रां मा-
तृकल्पनाम् । स्वहृन्मण्डलचक्रे यः पृथक् चेतं नुमदिश-
व्रम् ॥” धामत्रयं नाम सोमसूर्याग्निमण्डलत्रयम् । बीजत्रयं
वाग्भवादिकम् । पीठत्रयं कामगिर्यादिकम् । शक्तित्रय-
मिच्छादि । एवमादिभेदेन भाविताति महाविन्दुमयत्वादे
तेषु धामादिषु त्रिभेदभिन्नेषु क्रमेणानुपूर्व्या लिङ्गत्रितयं
स्वयम्भुवादिमातृकात्रितयं अकथादिभेदभिन्नम् । एवंवि-
धसमस्तवस्तुपूरणान्तर्माष्टरूपा त्रिपुरा नाम पराशक्तिः

राविर्भूतेत्याह — इत्थं त्रितयपुरी या इति— इत्थं पूर्वो-
क्तप्रकारेण त्रितयानि त्रयसंख्यानि पुराणि शरीराणि
यस्यास्सा । अत एव तुरीयपीठा त्रिविधात्मकसर्वप्रपञ्चा-
विर्भावतिरोभावभूमिरित्यर्थः । तथा चोक्तम्—“मातृकां
पीठरूपिणीम्” इति ॥ स्वच्छन्दे विभाविताऽपि च ॥

सुबालोपनिषदि च —“आनन्दमेवास्तमेति उदेति तुरीय-
मेवाप्येति । यत्तु तुर्यमेव तदेतदमृतं अभयमशोकमनन्तं निर्झ-
रमुपास्य” इति । एवंविधतुरीयपीठादिभेदिनो स्वात्मन्येव
स्वेच्छया उद्भाविता नन्ततत्त्वकदम्बिनी अखण्डसंविदात्मि-
का । तथा चोक्तम्—“त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुरांभवाच्च त्रयीमयत्वा-
च्च पुरोऽपि देव्याः । अयं त्रिलोकीमयपूरणाच्च प्रायोऽम्बिका-
यास्त्रिपुरेति नाम ॥” इति । स्वसंवित त्रिपुरा देवी इति ।
स्वातन्त्र्योल्लासिताशेषतत्त्वप्रोतस्वरूपिणी । आद्यैराग्निर-
वोन्दुविम्बनिलयैरित्यादि । इतः परं तस्माद्भगवन्समोरणदह-
नोदकभूमिवर्णसंभूतिरिति ॥

प्रथमसृष्ट्यभूतनिष्ठं गुणवर्णनद्वारा अक्षरसङ्ख्या विशि-
ष्टमहामन्त्रात्मकदेवतास्वरूपं वक्तुमारभते ॥

शब्दस्पर्शौ रूपं

रसगन्धौ चेति भूतमृक्षमाणि ।

व्यापकमात्रं व्याप्यं

तूत्तरमेवं क्रमेण पञ्चदश ॥ १५ ॥

पञ्चदशाक्षररूपा

नित्या चैषा हि भौतिकाभिमता ।

नित्याशब्दादेगुण-

प्रभेदभिन्नास्तथानया व्याप्ताः ॥ १६ ॥

नित्यास्तित्थ्याकाराः

तिथयश्चिवशक्तिसमरसाकाराः ।

दिवसनिशामयस्ताः

श्रीवर्णास्तेऽपि तद्द्वयीरूपाः ॥ १७ ॥

अस्यार्थः—शब्दः आकाशगुणः । स्पर्शः वायुगुणः । रूपं तेजोगुणः । रसो वाग्निगुणः । गन्धः पृथिवीगुणः । एते गुणाः आकाशमारभ्य पृथिवीपर्यन्तमुत्तरोत्तरमेकैकगुणाधिक्येन पञ्चदशगुणाः संपद्यन्ते । एतेषां गुणानां पञ्चदशभावेन श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी जाता ॥ तत्स्वरूपिणी श्रेय-

माविर्भूतेत्याह —पञ्चदशाक्षररूपेति— भौतिकाभिमता
 भूतसंघन्धेनाभिमता इष्टा । अत एव पञ्चदशाक्षररूपास्वा-
 त्मन आविर्भूतगुणानां पञ्चदशाक्षरमकत्वात् । विद्याक्षराणा-
 मपि पञ्चदशत्वम् । तद्वत्पा तत्स्वरूपिणी नित्या कूटस्था तरङ्ग-
 बुद्बुदफेनानामम्बुधिरिव सकलतत्त्वाविर्भावभूमिरित्यर्थः ।
 तथा बृहदारण्यके—“इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन-
 एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविशति” इति ॥
 मुण्डकोपनिषदि च—“यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते” इति ॥
 शिवानन्दश्च—“शिवादिक्षितिपर्यन्तं पद्विंशत्तत्त्वसंघ-
 याः । यस्योर्मिर्बुद्बुदाभावास्तं वन्दे चिन्महोदाधिम् ॥”
 इति कूटस्थाया एव षोडश्याः पञ्चदशावयवान्मकपञ्च-
 दशतिथिनिष्ठिता पञ्चदशदेवतामयपञ्चदशाक्षरीरूपतामा-
 ह —नित्यास्तिथ्याकारा इति— नित्याः कामेश्वरी-
 प्रभृतिचित्रान्ताः । तिथ्याकाराः तिथ्यभिमानिन्यो देव-
 ताः । तिथयश्च प्रतिपत्प्रभृति पूर्णिमान्ताः । शिवशक्ति-
 समरसाकाराः प्रकाशविमर्शसंपुटाकाराः । अत एव दि-
 वसनिशामय्यः दिवारात्रिरूपाः । प्रकाशविमर्शयोः दिवा-
 रात्रिमयत्वात् । तथा चोक्तम् चिद्विलासे—“सा निशा
 सकललोकमोहिनी वासरस्स खलु सर्वबोधकः ।” इति

तास्तिथयः श्रोवर्णाः । तेष्वपि तं पूर्वोक्तरूपेण पञ्चदश-
रूपाः । श्रोवर्णाः विद्यान्तर्गतवर्णगणाः । अपि तन्मयो-
रूपाः तादृशप्रकाशविमर्शरूपा इत्यर्थः । इयं च पञ्चदशा-
क्षरी ऋग्वेदे साङ्ख्यायनशाखायामास्राता । यथा, “का-
मो योनिः कमला” इत्यादि । तस्मिन्नेव वेदेऽन्यत्र—
“चत्वार ई विभ्रति क्षेमयन्ते”—इत्यादावपीयं विद्या
विद्योत्तम इति वर्णयन्ति केचित् ॥

अयमत्र विधेयः—इयमेव प्रकाशविमर्शमयी पराशक्तिः
पञ्चभूतात्मिका उत्तरोत्तरगुणवृद्धिद्वारा पञ्चदशसङ्ख्याक-
मन्त्राक्षरतिथ्यभिमानितो देवतास्वरूपिणी जाता ॥ तथा
यथागमः—“एक एव प्रकाशाख्यः परः कोऽपि महेश्वरः ।
यस्य शक्तिर्विमर्शाख्या सा नित्या गीयते बुधैः ॥
विमर्शाख्या च सा देवी पाञ्चविध्यं समागता । आकाशानि-
लसप्तार्चिस्मलितानि मेदतः ॥ एकैरगुणवृद्ध्या तु तिथि-
सङ्ख्यात्वमागता । विमर्शरूपिणी नित्या षोडशो या प्रकी-
र्तिता ॥ गता सा षोडशैर्भेदैस्त्रिपुरा परमेश्वरी । सुन्दर्यादि-
महायुर्वै विचित्रान्तं समन्ततः ॥ आगमादेव बोद्धव्यमिति
सङ्केतमात्रतः । प्रतिपत्प्रभृतौ देव्याः पार्ष्णमास्यन्तिकं प्रिये ॥

चिद्वह्नीसहितः ।

५७

एकैकं पूजयेद्यस्तु स सौभाग्यमवाप्नुयात् ॥ सुभगोदय-
वासनायामपि—“ खं वायुज्योतिरम्भमिश्रदादिगुणभे-
दतः दशपञ्चतया व्याता व्यापिकाः पूजयाम्यहम् ॥ ”
इति ॥ १७ ॥

इतः परं विद्यादेवतयोरपि न भेदलेशोऽस्ति वेद्यवे-
दकयोरिति उक्तमेवार्थं दृढयितुं देवतावद्विद्याया अपि
विद्यात्मकत्वात्तदुत्तीर्णत्वं व्यक्तमाह ॥

अज्यञ्जनविन्दुत्रय-

समष्टिभेदैर्विभाविताकारा ।

पञ्चिंशत्तत्त्वात्मा

तत्त्वातीता च केवला विद्या ॥ १८ ॥

विद्यापि तादृगात्मा

मूढमा सा त्रिपुरसुन्दरी देवी ।

विद्यावेद्यात्मकयो-

रत्यन्ताभेदमामनन्त्यार्याः ॥ १९ ॥

इति ॥ अज्यञ्जन इति अक्षः ॥ स्वराः । व्यञ्जनानि हलः ।

विन्दुत्रयं अनुस्वारत्रयम् । एषां समष्टिः समुदायभावः ।

भेदोऽवयवभावः । तैर्विभाविताकारा उद्भाषितस्वरूपा ।
 अत एव पट्त्रिंशत्तत्त्वात्माशिवादिक्षित्यन्ततत्त्वविग्रहा
 तत्त्वातीता च । तत्त्वसंग्रहसमुदायस्थानत्वात्तदुत्तीर्णा च ।
 अत एव केवला स्वव्यतिरिक्तस्याभावादेकाकिनी । एवं-
 भूता विद्या श्रीपञ्चदशाक्षरीत्यर्थः । अयमत्र विद्याया अव-
 यवविभागः प्रकारः । इह पुण्यानन्दाः हादिविद्यायामत्य-
 न्ताभिमानिनः अस्या एव विद्याया अवयवसमुदायभाव-
 माधित्य तत्त्वात्मकत्वं तदुत्तीर्णत्वमाचक्षते । अत्र वाग्भ-
 वाख्ये प्रथमखण्डे पञ्चस्वराः सहस्रञ्जनानि संहत्य द्वादश-
 वर्णाः । कामराजाख्ये द्वितीयखण्डे पट्स्वराः अष्टव्यञ्जना-
 नि संभूय चतुर्दशवर्णाः । शक्त्याख्ये तृतीयखण्डे चत्वारः
 स्वराः पट् व्यञ्जनानि संहत्य दशवर्णाः । सर्वेऽपि संभूय
 पट्त्रिंशदक्षराणि । केचित्तु—प्रथमखण्डे पट्स्वराः पट्-
 व्यञ्जनानि । द्वितीयखण्डे सप्तस्वराः सप्तव्यञ्जनानि । त्रि-
 तीयखण्डे पञ्चस्वराः पञ्चव्यञ्जनानि इति व्यवहियन्ते ।
 अवयवरूपाणि समुदायरूपा विद्या सर्वतत्त्वानि क्रान्ता-
 वधियतिनी ॥

ननु कादिविद्यैव उभयात्मिका सर्वत्र प्रसिद्धा भूयते । का-

मो योनिः कमलेत्यादौ आदिः ब्रह्मा द्वितीया वाणीत्यादौ तत्क-
 थं हादिविद्यैव उभयात्मिकेत्युच्यते । सत्यम् । कादिविद्या तु
 कामो योनिरित्याद्युपनिषदि प्रथमतः प्रतिपाद्यते । तथापि
 हादिविद्यापि तत्रैवोद्धृता । कथं पष्ठं सप्तममथ वह्निसाराथि-
 मस्या मूलत्रिकमावेशयन्त इत्यादिना । तस्मात् हादि-
 विद्यापि श्रुतिप्रसिद्धैव । तस्मात्तस्या हादिविद्याया एव
 उभयात्मकत्वमितीह वर्णितमित्येवावगन्तव्यम् ॥

ननु तर्हि कादिविद्याया अपि उभयात्मकत्वाभावे तस्या-
 मुपादेयबुद्धिर्न स्यात् । कुतः देवताविज्ञात्यात् । तत्कथं हादे-
 रेवोभयात्मकत्वं प्रतिपाद्यते । अत्रोच्यते—न वयं हादि-
 विद्यैव तादृशी न कादिरिति वदामः । किन्तु हादिरेवाभि-
 प्रेता । न कादिरित्येतावन्मात्रमुक्तम् । अन्यत्र तथा व्या-
 ख्यानात् । कादेरपि विद्याया उभयात्मकत्वमस्त्येव । इया-
 नेचानयोर्विद्ययोर्भेदः—हादौ प्रथमस्वर्ण्डे षट्स्वराः षड्व्य-
 ज्ञनानि । कादौ प्रथमस्वर्ण्डे सप्तस्वराः पञ्चव्यञ्जनानि ।
 संहृत्य विद्याद्वयेऽपि प्रथमस्वर्ण्डे द्वादशधर्णत्वं समानम् ।
 तस्मादुभयात्मकत्वमुभयोर्विद्ययोरस्त्येव । तदुभयविद्यो-
 पासनाप्रकारस्तु गुरुमुखादेवावगन्तव्यः । देवताया अपि

मन्त्रवदुभयात्मकत्वमिति मन्त्रदेवतयोरैक्यमाह — विद्यापि तादृगात्मेति— विद्या चिदानन्दस्वरूपिणी । तादृगात्मा विश्वात्मिका । तदुत्तीर्णा च । सूक्ष्मा परिच्छेत्तुमशक्या । सा सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धा । त्रिपुरसुन्दरी त्रिपुरा च सुन्दरी च त्रिधावस्थितसमस्तवस्तुपूरणात् सर्वयोगिभिरुपास्यत्वेन स्पृहणीयत्वाच्च त्रिपुराशब्दनिर्वचनं च पूर्वमेव प्रपञ्चितम् । देवोऽस्वच्छप्रकाशरूप विश्वविसर्जनादिकोडारूपा परा वाग्विद्यावेद्यात्मकयोः पञ्चदशाक्षरोत्रिपुरसुन्दर्योरित्यन्ताभेदमामनन्त्यार्याः । सार्वकालिकैक्यमामनन्ति सर्वत्र प्रतिपादयन्ति । आर्याः परमेश्वरप्रमुखाः परमयोगिन इत्यर्थः ॥

तथा चिदम्बररहस्ये—“अहं पञ्चाक्षरस्ताक्षाव त्वं तु पञ्चदशाक्षरो ।” चतुश्शत्यां च—“यस्य यस्य पदार्थस्य या या शक्त्यदाहता । सा सा सर्वेश्वरो देवी स सर्वोऽपि महेश्वरः ॥ व्याप्ता पञ्चदशाक्षरेण विद्याभूतगुणात्मिका । पञ्चभिश्च तथा पञ्चिंशत्तुभिरपि चाक्षरैः ॥ स्वरव्यञ्जनभेदेन सप्तत्रिंशत्प्रभेदिनी ॥ सप्तत्रिंशत्प्रभेदेन पञ्चत्रिंशत्तत्त्वरूपिणी । तत्त्वातीतस्वरूपा च विद्येया भाव्यते सदा ॥” इति ॥

रहस्योपनिषदि ज्ञेयं विद्या सम्यक् प्रतिपाद्यते । यथा—
 “देवाह वै प्रजापतिमवृचन्, केयं तनुः किं रूपा कियद्वर्णा
 किं करोति किं ददाति केन वा सिध्यति किं करवाम”
 इति देवैः पृष्टः प्रजापतिः प्रयुत्तरमाह । “नेदृशो लोकाती-
 तोऽचिन्त्यो वाच्य इत्यादिना सर्वोत्तमत्वं पञ्चदशाक्षर्याः
 प्रतिपाद्य श्रीपञ्चदशाक्षरीमेव देवेभ्य उपदिशति । यथा
 तदुदाहरिष्यामः । आदिरादिब्रह्मा द्वितीया याणी तृतीयो
 मारः ततो महेन्द्रः इयं भूवाच्यधर्मसन्तानमयमिति द्वि-
 तीयमुदाहरिष्यामः । आदिरादिरुद्रः ततः सुधामयम् ।
 ततः प्रजानामीशः ततो हंसः । (ततो भूमिः) ततोऽय-
 मात्मा अयं भुवो नामार्थसन्तानं भोगानन्दमयमिति । तृ-
 तीयमुदाहरिष्यामः । आदौ जीवनेशस्ततः विश्वकृद्धाता ।
 ततो जगन्माता लक्ष्मीः । ततो पराशक्तिः स्वर्णमिदं नाम
 चिन्तमणिं भावाभावमयम् इति । अत्रायं प्रथमः पादः
 इति प्रथमखण्डमुपदिशति । द्वितीयखण्डमुदाहरिष्याम
 इति द्वितीयखण्डमुपदिशति । तृतीयमुदाहरिष्याम इति
 तृतीयखण्डमुपदिशति । उपदिश्य सर्वमपि तन्मन्त्र-
 माहात्म्यमाह—सानेकथा समभवत् । तदेतन्महामनुरिति
 सैव शब्दतनुरेवा । सर्ववर्णरूपा परमा त्रिपदा त्रयीभावा ।

त्रिगुणा त्रिवर्गरूपा नित्या निर्मला निरवद्या निष्प्र-
पञ्चात्मविद्याविभुः । परविद्या इति य एवं वेद विद्वान्
भवात् । अथाहुर्विद्वांस इति रहो रहस्यमिति । शिवोऽयं
शिवोऽयं शिवोऽयमिति । स एव इमानि भूतानि संसृजति
रक्षति संहरति । अन्यथाकरोति अणुर्महत्कृशश्चूले ह्रस्व-
दीर्घं व्यातो व्यापकः श्रीभूतेशो बन्धो भवति । य एवं वेद
सैव सो भवति इति । अस्याः श्रुतेरर्थः । संनदायदेवावग-
न्तव्य इति न लिख्यते ।

रससारसङ्गहेऽपि हादिविद्योद्धार उक्तः । तत्र वचनानि
कानिचिल्लिख्यन्ते—“ विद्यां तु नवमीं सम्यक् प्रवक्ष्यामि
समासतः । ललिता या महादेव्या मादनेत्यादितः क्रमात् ॥
मादनः प्राणरूपस्तु विकासः शिव उच्यते । सकारस्त्व-
परो ज्ञेयः सङ्कोचः शक्तिरूपकः ॥ सङ्कोचः परमा शक्ति-
विकासः परमदिशवः । सङ्कोचश्च विकासश्च हंस इत्य-
श्रग्वयम् ॥ तयोराधाररूपेण कर्तव्यं विन्दुमालिनो । प्राणो
विन्दुरिति प्रोक्तस्साहचर्यादपातके ॥ अथोऽधरेन्द्रमाकाशं
ज्वलनं तु तयोरथः । मायाविन्दुर्ध्वगा चैव वाग्भवो नाम
कीर्तितः ॥ ” श्रीहंसपरमेश्वरे—“ सा शक्तिस्तु समाख्याता

दनस्वीकारकः शिवः । स हि मादन इत्युक्तो हकारदिशव-
संज्ञकः । तस्य शक्तिर्यथोर्ध्वत्वे सकारस्य विधीयते ।
शिवां हकार इत्युक्तः सकारश्शक्तिरव्यया । विन्दुमालिनि-
कार्णस्य पर्यायं परमेश्वरम् । शक्रव्योमानलार्णाय माया-
विन्द्वीश्वरादयः । यथास्थिताश्च तत्तथा वाग्भवं सनिला-
निलः । द्वावन्यां कामशक्त्याख्या वर्णां ” निष्कलकात्मकौ ।
इत्यादिद्रष्टव्यम् । श्रीक्रोधमदृष्टकोऽपि । “ इत्थं त्रीण्य-
पि मूलवाग्भवमहाश्रीकामराजस्फुरच्छक्त्याख्यानि चतुःश्रु-
तिप्रकटितान्युत्कृष्टकृतानि ते । भूततुष्टुतिसङ्ख्यवर्णविदि-
तान्यारक्तकान्ते शिवे यो जानाति स एव सर्वजगतां
सृष्टिस्थितिध्वंसकृत् । अत्र ध्रुतिः—“ चत्वारि वाक्परि-
मितपदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहात्रोणि
निहिता नेङ्ख्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ” इत्या-
दिध्रुतिरप्यनुसन्धेया ।

एवं विद्यादेवतयोरप्यभेदमुक्त्वा चक्रदेवतयोरैक्यं वक्तुं
चक्रोत्पत्तिप्रकारमाह—

यासान्तरोद्गरूपा

परा महेशी त्रिभाविताकारा ।

स्पष्टा पश्यन्त्यादि

त्रिमातृकात्मा च चक्रतां याता ॥ २० ॥

चक्रस्यापि महेश्या

न भेदलेशोऽपि भाव्यते विबुधैः ।

अनयोस्मृक्ष्माकारा परैव

सा स्थूलयोश्च कापि भिदा ॥ २१ ॥

अस्यार्थः—यासान्तरोहरूपा अन्तरमन्तःकरणम् । तस्मिन् ऊहः वितर्कः । इत्थमिति परिच्छेदरहितः । तेन सहितं रूपं यस्यास्मा । अयमर्थः—अवाङ्मनसगोचरा सर्ववेदान्तरपरिच्छेद्या सर्वकारणभूता शिवोद्भिदरण्यन्ततत्त्वसङ्घाताविर्भावभूमिः महेश्वरी परा सर्वोत्कृष्टेभ्युच्यते । यजुश्श्रुतिः । “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।” इति “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” । इति । यथागमश्च—“स्वरूपज्योतिरेवान्तःपरावागनपाथिनी । यस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ॥” इति । लघुभट्टारकश्च—“सा त्वं काचिदचिन्त्यरूपमहिमा शक्तिः परा गायसे ॥” इति । एवंभूतलक्षणा सैव पराशक्तिरेव । त्रिभाविता त्रिप्रकारत्वेन भाविता

सञ्ज्ञातभावना । एतदेवाह—स्पष्टा पश्यन्त्यादित्रिमातृका
 सेति—स्पष्टा प्रथमोत्पन्नत्वेन विवक्षिता विषयिणी पश्य-
 न्तोत्पद्यते । आदिशब्देन मध्यमा वैखरी । सैव
 वैखरी नाम अभिलपनरूपिणी पञ्चदशाक्षरराशिमयी सर्व-
 वैदिकतान्त्रिकशब्दजालात्मिका शक्तिरुच्यते । तथोक्तं
 सुभगोदयवासनायाम्—“परा भूजन्मपश्यन्ती वल्ली गु-
 च्छसमुद्भवा । मध्यमा सौरभा वैखर्यक्षमाला जयत्यसौ ॥”
 अस्मदुक्तचिदानन्दवासनायामपि—“विवक्षाव्यवसायोक्ति-
 रूपा एतास्त्रिमातरः । पश्यन्त्यादिमहादेव्या स्वरूपा नात्र
 संशयः ॥” इति । एवरूपा त्रिमातृकात्मिका । सैव चक्र-
 तां याता । त्रिखण्डात्मकचक्रैक्यमित्यादीत्यर्थः । तदेवाह—
 चक्रस्य त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयवैन्दवान्तनवावरणा-
 त्मकस्य सुन्दर्यधिष्ठानभूतस्य महेश्याः तदधिष्ठात्र्याः सुन्द-
 र्याश्च भेदलेशः ईषद्वेदोऽपि बुधैर्यिशेषज्ञैः न भाव्यते नानु-
 भूयते । कुतः श्रीसुन्दरीस्वरूपत्वात् श्रोत्रकरस्य । तथा
 चोपनिषत्—“महत्तरा महिमा देवतानां नवयोनिर्नवच-
 क्राणि दीधिरे । नवैव योगाः नवयोगिनीश्च नवानां चक्रा-
 णां अधिनाथस्योनानवमुद्रानवभद्रामहीनां एका सा-
 सोत् । प्रथमा सा नवासोत् ।” इत्यादि । वामकेश्वरतन्त्रे—

“तच्छक्तिपञ्चकं सृष्ट्या लयेनाग्निचतुष्टयम् । पञ्चशक्ति-
चतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः ॥ एतच्चक्रावतारं तु कथया-
मि वरानने । यथा सा परमा शक्तिः” इति उपक्रम्य “चक्रं
कामकलारूपप्रसारपरमार्थतः ।” इत्यन्तेन सम्यक् अभेदः
प्रतिपादितः ॥

क्रोधभट्टारकोऽपि—“श्रीचक्रं श्रुतिमूलकोशमथितं सं-
सारचक्रात्मकम् ॥” इत्यादि । पुनरपि तादृग्भेदमेतयोर्व्या-
चष्टे —अनयोः सूक्ष्माकारेत्यादिना— अनयोः सूक्ष्मरू-
पयोश्चक्रदेवतयोः सूक्ष्मरूपत्वं नामापरिच्छिन्नत्वमेव । तत्र
श्रीचक्रस्य सूक्ष्मरूपेणावस्थानं विन्द्धात्मनां विन्दोः परि-
च्छिन्नत्वं वैन्दवे परमाकाशे इत्यादिना प्रपञ्चितमेव । देव-
ताया अपि विद्यापि तादृगात्मेत्यादिना अभिहितमेवं तथा
स्थूलयोश्चक्रदेवतयोश्च । अत्र स्थूलत्वं नाम चक्रस्य त्रिकोणा-
दिचतुरस्रपर्यन्तविजृम्भणम् । देवताया अपि त्रिपुराम्बिका-
दि त्रिपुराशक्त्यन्तरूपेण मननम् । एवंविधयोश्चक्रदेवतयोः
भिदाभेदकरणाभावादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह —सा परै-
व सूक्ष्माकारा इति— सा पूर्वोक्तलक्षणा । परैव आदि-
शक्तिरेव । सूक्ष्माकारा सूक्ष्मभूतः आकारः स्वरूपं अनयो-

चिद्वह्नीसहितः ।

६७

रित्यर्थः । तथा चोक्तं चतुश्शत्याम्—“स्थूलसूक्ष्मविभेदेन
त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका ।” इति । अत एव हेतोरोपपत्तेदोऽपि
विद्वद्भिर्नानुभूयते । एवमेव हि विद्याचिन्तनं सर्वत्र ।
तथा च श्रुतिः—“सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । सर्वं तं परा-
दाद्योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” इति उत्तरत्र ग्रन्थकारोऽपि वक्ति ।
स्येयं परा महेशी चक्राकारेण परिणमेत यदेति देवतारूपत्वं
चक्रस्य ॥

इतः परं परापश्यन्त्यादिशक्तिधिकासरूपं नवयोन्या-
त्मकं श्रीचक्रं वक्तुमादौ वैन्दवं सर्वानन्दमयाख्यचक्रं
पराशक्तिमयमित्याह ॥

मध्ये चक्रस्य स्यात्

परामयं विन्दुतत्त्वमेवेदम् ।

उच्छ्रूयन् तच्च यदा

त्रिकोणरूपेण परिणतं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

एतत्पश्यन्त्यादि-

त्रितयनिदानं त्रिवीजरूपं च ।

वामाज्येष्ठारौद्री चाम्बि-

कयानुत्तरांशभूताः स्युः ॥ २३ ॥

चक्रस्य नवयोन्यात्मकस्य मध्यं मध्ये भवं विन्दुतत्त्वं
 विन्दुस्वरूपं पूर्वोक्तमेव व्याख्यातम् । इदं स्वसाक्षात्कृतं
 परामयमेव पराशक्तिस्वरूपमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—
 “प्रसृतं विश्वलहरी स्थानं मातृत्रयात्मकम् । वैन्दवं चक्र-
 म् ।” इति । तत्रैव—“सूक्ष्मरूपं समस्तार्णां व्रतं परमलिङ्गकम् ।
 विन्दुरूपं परानन्दकन्दमित्यपरोदितम् ॥” इति । तथा
 विन्दुर्विमर्शधर्मः पण्णामेकोऽध्वनां प्राण इति । विरूपाक्ष-
 पञ्चाशिकायां एतदेव विन्दुतत्त्वं यदा विकासभावमयते तदा
 त्रिकोणचक्रमुदेतीत्याह —उच्छ्रूतं तच्च यदा इति— य-
 दाऽस्मिन् काले प्राणिनामदृष्टवशादुच्छ्रूतं तच्च वैन्दवमपि
 उच्छ्रूतं संजातविकासं भवति तदा त्रिकोणरूपेण अनुत्तरा-
 नन्देच्छाशृङ्गाटरूपेण परिणतं त्रिकोणाकारं भवतीत्यर्थः ।
 तथा चोक्तं श्रीत्रिशिकाशास्त्रे—“अनुत्तरानन्दचित्तिरिच्छा
 शक्तौ नियोजिता । त्रिकोणमिति तत्प्रादुर्बिसर्गानन्दसुन्द-
 रम् ॥ मेयमातृप्रमामानप्रसरैः सुदुचत्प्रभम् । शृङ्गाटरूपमा-
 पन्नमिच्छाज्ञानक्रियात्मकम् ॥” इति । शृङ्गाटरूपं त्रिकोण-
 मित्यर्थः । एतत्त्रिकोणं चक्रं पदयन्त्यादित्रितयनिदानं पश्य-
 न्ती मध्यमावेवरोप्रमुखशक्तित्रयोत्पत्तिकारणमित्यर्थः ।
 तथा सुभगोदयवासनायामपि—“इच्छादिशक्तित्रितयं प-

शोस्सत्वादिसंज्ञकम् । महत्त्व्यथं भावयामि गुरुवक्त्रादनुत्तरम् ॥” इति । प्रत्यभिज्ञायामपि—“स्वाङ्गरूपेषु भावेषु सत्त्वज्ञानक्रियेच्छया । माया तृतीयते एव पशोस्सत्त्वरजस्तमः ॥” इति । इच्छाज्ञानक्रियाशक्तयः एव पश्यन्त्यादिशक्तित्रितयतामापन्नाः । तथा हि—“इच्छाशक्तिस्तथा वामा पश्यन्ती वपुषा स्थिता । ज्ञानशक्तिस्तथा ज्येष्ठा मध्यमा वागुदीरिता ॥ ऋजुरेखामयी विश्वस्थितौ प्रथितविग्रहा । तत्संहति दशायां तु वैन्दवं रूपमांस्थिता ॥ प्रत्यावृत्तिक्रमेणैव शृङ्गाटवपुरुज्ज्वला । क्रियाशक्तिस्तु रौद्रीयं वैखरी विश्वविग्रहा ॥” इति ।

श्रीतन्त्रसद्भावेऽपि—“या सा तु मातृका लोके परतेजस्समन्विता । तया व्याप्तमिदं सर्वमाब्रह्मभुवनान्तरम् ॥” इत्यारभ्य, “एकैवं त्रिधा सा तु प्रजायते” इत्यन्तेन पराशक्त्याः पश्यन्त्यादिशक्तिजालनिरूपणं कृतम् । तत्तत्रैवावधार्यम् । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते — त्रिवीजरूपञ्चेति—त्रिवीजानि त्रिखण्डात्मकवाग्भवकामराजशक्तिवीजानि । तेषां बीजानां स्वरूपं यस्य तत् । तथा च श्रुतिः—“तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्षिणीः यत्राकथा अक्ष-

रास्तन्निविष्टाः अधिष्ठायैना अजरा पुराणि महत्तरामहिमा
 देवतानाम् ।” इत्यादिना सर्वमन्त्राविर्भावहेतुभूतत्रिखण्डा-
 त्मकमातृकाधिष्ठानकारणदिव्यशृङ्गाटपीठमाह । वामके-
 श्वरतन्त्रेऽपि—“ वीजत्रितययुक्तस्य सकलस्य मनोः पुनः ।
 एतानि वाच्यरूपाणि कुलकौलमयानि तु ॥” इति । वीज-
 त्रितयशक्तित्रितयलिङ्गात्रितयमयं त्रिकोणं कामकलाक्षर-
 रूपमाह—भगवान् परमशिवः ॥

ततः श्रीपरामहृष्टारिकामयमिदमेव विन्दुतत्त्वसूध्वाधोमु-
 खनवयोन्यात्मकश्रीचक्रमभवदित्याह—वामा ज्येष्ठा रौद्री
 अम्बिका चकारात् पराशक्तिश्च । इमाः पञ्चशक्तयः
 अनुत्तरांशभूताः अनुत्तरांशाः श्रीचक्रान्तर्गताधोमुखानि
 पञ्चत्रिकोणानि । तत्त्वेन भूता जाता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इच्छाज्ञानक्रियाशान्ता-

श्रैताश्चोत्तरावयवाः ।

व्यस्ताव्यस्ततदर्णद्वय-

मिदमेकादशात्म पश्यन्ती ॥ २४ ॥

इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताः चतस्रः शक्यः उत्तरावयवाः
 ऊर्ध्वमुखत्रिकोणचतुष्टयस्वरूपाः । अयं भावः पराविल-
 सनरूपा एताः पश्यन्ती वामा ज्येष्ठा रौद्री अम्बिका । तथो-
 च्चरावयवाश्चेति इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताश्चैताः । एतच्छ-
 क्तिनवकमयं नवत्रिकोणचक्रमिति । एतच्चतुदशत्याम्—
 “आत्मनः स्फुरणं पश्येद्यदा सा परमा कला ।” इत्यारभ्य
 “वैखरी विश्वविग्रहा” इत्यन्तेन सम्यक् निरूपितम् । तत एव
 अवधार्यं व्यस्ताव्यस्ततदर्णद्वयं । व्यस्तं व्यष्टिरूपम् । अव्य-
 स्तं समष्टिरूपम् । सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं तदर्णद्वयं सन्दं-
 शन्यायेन अखिलाक्षरात्मकमातृमन्त्रमयप्रकाशधिमशरू-
 पपूर्णाहन्ताभावगर्भकामकलाक्षरात्मकबिन्दुतत्त्वमित्यर्थः ।
 अत्रेदं पूर्णाहन्तामयं परब्रह्मपत्नीविशिष्टमेव सकलकार्य-
 निर्वाहकमिति सर्वागमसिद्धम् । तथा बृहदारण्यके—
 “आत्मैवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽन्वीक्ष्य नान्य-
 दात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहं नामा-
 भवत् । तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा-
 स्थान्यन्नाम प्रवृत्त ” इत्युपक्रम्य पूर्णाहन्तामयं परब्रह्मस्वरूपं
 दिव्यदम्पतीरूपत्वमास्थाय सर्वतत्त्वनिर्मातृविद्योतत इति
 उपरितनवाक्येन समाप्यते । तथा हि “स वै नैव रेमे तस्मा-

देकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हेतावानासं यथा
स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत् ।
ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्” इत्यादि । तथा तत्रैवा-
न्यत्र—“आत्मैवेदमग्र आसीत् । एक एव सोऽकामयत्
जाया मे स्यादथ प्रजायेय । अथ चित्तं मे स्यात् अथ कर्म कु-
र्वीत्येतावान् वै काम इत्यादौ सपत्नीकमेव ब्रह्म प्रतीयते”
इति । एवंभूतं तदर्णद्वयं एकादशात्मा संहत्य विचार्यमाणे
एकादशविधं भवतीति अर्थः । परादिशान्तान्तं शक्तिदशकं
व्यष्टिरूपं सर्वसमष्टिरूपत्वेन चैकम् । तेन चैकादशात्मक-
मिदं विन्दुतत्त्वमेव पश्यन्ती शक्तिकारणम् । सर्वं खल्विदं
ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपासीत इतिवत् कार्यकारणयो-
रभेदव्यपदेशः ॥ २४ ॥

इतः परं वसुकोणदशरादिचक्रसृष्टिप्रकारमभिधानुं पर-
मप्रकृतत्रिकोणचक्रक्रमं निगमयति—

एवं कामकलात्मा

त्रिविन्दुतत्त्वस्वरूपवर्णमयी ।

संयं त्रिकोणरूपं

याता त्रिगुणस्वरूपिणी माता ॥ २५ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कामकलात्मा कामः प्रकाशैकस्व-
भावः अनुत्तराक्षरात्मा परमशिवः । कला त्वखिलवर्णान्त्य-
परमहंसाक्षरमयी त्रिमर्शविग्रहः । एतद्भूमात्मकत्वं नाम
स्वाभाविकपरिपूर्णाहंभावशालित्वम् । एतच्च बिन्दु-
रहङ्कारात्मैव स्पष्टमभ्यधायि । एवंरूपा कामकलात्मा
त्रिविन्दुतत्त्वस्वरूपवर्णमयी । त्रिविन्दवः पूर्वोक्तरक्तशुक्ल-
मिश्रात्मानः । तेषां स्वभावः तत्त्वम् । तत्स्वरूपा ये
वर्णाः वाग्मवाद्यः तदात्मिकाम् । तथा रहस्यास्त्राये—
“बिन्दुत्रयात्मकं स्वात्मशृङ्गाटं विद्धि सुन्दरम् । मिश्रं
शुक्लं च रक्तं च पुराणं प्रणवात्मकम् ॥ रेखात्रयावगन्तव्य-
संवित्सान्द्रशिवात्मकम् । रक्तमस्य निराधारमवशिष्टं ततः
प्रियम् ॥ तयोर्मिश्रं तु संयोगे निर्वाणं निर्मलं पदम् ।” इति ॥

चतुश्शत्याम्—“कूटत्रयात्मिकां देवीं समष्टिव्यष्टिरूपि-
णीम् । आद्यां शक्तिं भावयन्तो भावार्थमिति मन्यते ॥”
इति । सेयं त्रिकोणरूपमापन्ना चिदानन्दघनपरमार्थसकला-
स्त्रायसारभूता इयं विश्वाहंभावनाशालिभिः महायोगिवर्यै-
रात्मसाक्षित्वेनानुभूयमाना त्रिगुणा इच्छाज्ञानक्रियामाया-
शक्तिमया सत्त्वरजस्तमांसि तत्त्वरूपिणी । तद्वष्ट्रमेव हि

जगत्सृष्ट्यादि विधत्ते । गुणाश्च इच्छाज्ञानक्रियामायाशक्ति-
मया एव । तथा प्रत्यभिज्ञायाम्—“स्वाङ्गरूपेषु तत्त्वम् ।”
इत्यादि । इच्छाज्ञानक्रियामया एव गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि
इति । अत एव माता सर्वजगन्निर्मात्री एका आत्मा वा इदं
एक एवाग्र आसीत् इसि श्रुत्युक्तीत्या सर्वतत्वातीता
परा शक्तिः । त्रिकोणरूपं अनुत्तरानन्देच्छासंघट्टात्रिकोण-
मित्यभियुक्तोक्तरीत्या सर्वसिद्धिप्रदायकातिरहस्यभूत-
त्रिकोणचक्रं याता तन्मयी जातेत्यर्थः । तथा वचनम्—
“अनुत्तरानन्दचित्तेरिच्छाशक्तौ नियोजितम् । त्रिकोणमिति
तत्प्राहुर्विसर्गामोदसुन्दरम् ॥” ॥ २५ ॥

एका परा तदन्या,

वामादिव्यष्टिमातृसृष्ट्यात्मा ।

तेन नवात्मा जाता,

माता सा मध्यमाभिधानाभ्याम् ॥ २६ ॥

एकापरेति—इतः पराविलसनरूपायाः पदयन्त्याद्या अपि
नवयोनित्वात्मना नवात्मकत्वमाह । तदन्या वामा व्यष्टि-
मातृसृष्ट्यात्मा तेन नवात्मा जातेति तदन्या परा विकास-
भूता पदयन्ती वामादिव्यष्टिमातृसृष्ट्यात्मावामादिशान्तान्त-

शक्तिनवकमयी यतस्तेन कारणेन सा माता पश्यन्ती
 नाम जननी । नवात्मा वामादिशान्तान्तशक्तिकदम्बका-
 विर्भावकारणनवयोनिचक्रात्मिका जाता प्रादुर्भूतेत्यर्थः ।
 अत्र वामादिशक्तीनां लक्षणं प्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते ।
 तत्र वामा नाम स्वान्तःस्थितप्रपञ्चवमनाद्विश्वजनयित्री-
 त्यभिधीयते । ज्येष्ठा सर्वमङ्गलकारिणी । रौद्री सर्वरोग-
 विद्राविणी । अम्बिकासमस्तेष्टप्रदा शक्तिः ॥

तथागमश्च—“ वामा विश्वस्य वमनात् ज्येष्ठा शिवमयी
 यतः । द्वावयित्री रुजं रौद्री दोग्ध्री चाखिलकर्मणाम् ।”
 इति । अम्बिका च सा स्फुरत्ता महासत्तेति । प्रत्यभि-
 ज्ञास्थित्या सर्वातिशायी परिपूर्णरूपस्वात्मस्फुरणावलोक-
 नचतुरा । तथा चतुदशत्याम्—“आत्मनः स्फुरणं पश्ये-
 द्यदा सा परमा कला । अम्बिकारूपमापन्ना परा वाक्
 समुदीरिता ।” इच्छाज्ञानक्रियाशक्तयस्तु पश्यन्ती मध्य-
 मा धैवरीरूपाः इति प्रपञ्चिताः । चतुदशत्याम्—“इच्छा-
 शक्तिस्तथा ज्ञेया पश्यन्ती वपुषा स्थिता ।” इत्यादिना ।
 शान्ता च निष्कलं निष्क्रियं शान्तभित्यादिभृत्या निरङ्कुशा
 चिन्मयी शक्तिः । तथा व्याचष्टे भगवानमृतानन्दनाथः—

निरंशौ नादविन्दू चेत्त्र निरङ्कुशा शान्ता शक्तिः शान्ताया
निरंशत्वं चिद्रूपत्वादिति । मध्यमाभिधानाभ्याम् मध्य-
मापरापश्यन्त्योः समरसावस्था अभिधानाभ्यां नामधेया-
भ्याम् ।

अनन्तरं मध्यमाया अपि प्रकारान्तरेण नवात्मकत्वं ब्रूते—

द्विविधा हि मध्यमा सा

सूक्ष्मा स्थूलाकृतिस्थितां सूक्ष्मा ।

नवनादमयी स्थूला

नववर्गात्मा च भूतलिप्याख्या ॥ २७ ॥

सा अन्तर्मुखपरमयोगिभिः दृश्या मध्यमा नाम
शक्तिर्द्विविधा द्विप्रकारा । स्थूलसूक्ष्माभावात् । तत्र
सूक्ष्मा समाधिस्थलेन अनुभूयमाना । स्थूलाकृत्या पण्डित-
पामराभिलपनयोग्यवर्णावल्या स्थिता सर्वदा वर्तमाना ।
एतदेव व्याचष्टे —सूक्ष्मा नवनादमयी स्थूला नववर्गात्मा
इति— अयमर्थः—मित्रावरुणसदनात् वायुनिरोधनेन
स्वाधिष्ठानादिकमलभेदपुरस्सरं द्वादशान्तरविन्दासनस्थ-
परमशिवाङ्कमुपसर्पन्ती महामातृका कुण्डलिनी बहुवि-
धनादात्मिका या अनुभूयते समाधिसमाधिगतसर्वार्थैः

महामाहेश्वरैः स्वात्मत्वेन मन्यते । नवनादमयीति परमहंसो-
पनिषत् । यथा—“अथ हंसपरमहंसनिर्णयं व्याख्यास्यामः ।
ब्रह्मचारिणे दान्ताय गुरुभक्ताय हंसहंसेत्यादिना परम-
हंसं परं ब्रह्म निर्दिश्य पुनरपि तदुपासनं विशिनष्टि ।”—
गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं प्रदक्षिणीकृत्य
मणिपूरकं गत्वाऽनाहतमतिकम्प्य विशुद्धौ प्राणाश्विरुध्य
आज्ञामनुधावन् ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् इत्यादिब्रह्मरन्ध्रे ध्यान-
विशेषमुक्त्वा पुनरपि मूलाधारात् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं व्यापि-
न्या मूलकुण्डलिन्याः स्वरूपं नादात्मकमिति व्याचष्टे—
यदा हंसो विलीनो भवति यदा नादमाधारात् ब्रह्मरन्ध्र-
पर्यन्तं शुद्धस्फटिकसंकाशं स वै ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते
इत्यादि तदुपासनाङ्गजालानि उपन्यस्यन्ते । नादं विभजते ।
स च दशविधोऽवजायते । चिणीति प्रथमः । चिणि चिणी-
ति द्वितीयः । घण्टानादस्तृतीयः । शङ्खनादश्चतुर्थः । पञ्चम-
स्तन्त्रीनादः । षष्ठस्तालनादः । सप्तमो वेणुनादः । अष्टमो
मेरीनादः । नवमो मृदङ्गनादः । दशमो मेघनादः । नवमं
परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् । तस्मिन् विलीने मनसि गते
सङ्कल्पे विकल्पे च दग्धे सदाशिवोऽहमिति परमहंसोप-
निषत् । मूलाधारे दग्धे सदाशिवोऽहमिति परमहंसोपनि-

षट् मूलाधारे महेश्वरीत्यादिना च न वेदविधिगोचरमित्यन्तं नववर्गात्मा अकचटतपयशलात्मिका स्थूला सर्वव्यवहारविषयिणीत्युच्यते ॥

यथा श्रीऽन्नसद्भावे—“या सा तु मातृका लोके परतेजस्समन्विता । तथा व्याप्तमिदं सर्वमाब्रह्मभुवनान्तरम् ॥ तत्रस्थश्च यथा नादो व्यापितश्च सुरार्चिते । अवर्णस्थो यथा वर्णस्थितः सर्वगतः प्रिये ॥ तथाहं कथयिष्यामि निर्णयार्थं स्फुटं तव ।” इत्यारभ्य “या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा निराकारेति कीर्तिता । हृद्विन्दुं धेष्टयित्वा तु सुपुत्रा भुजगाकृतिः ॥ तत्र सुप्तो महायोगी न किञ्चिन्मन्यते यमी । चन्द्रार्कानिलनक्षत्रैर्भुवनानि चतुर्दश ॥ व्याप्तोदरे तु सा देवी विष्वक्मूढतां गता । प्रबुद्धा सा निनादेन परेण ज्ञानरूपिणी ॥ मथिता चोदरस्थेन बन्धनादपि बहिना । तावद्वै भ्रमयोगेन मन्थनं शक्तिविग्रहे ॥ भेदात्तु प्रथमोत्पन्नात् विन्दुर्नादत्वमीयते । समुत्थिता यथा तेन कालसूक्ष्मा तु कुण्डलो ॥ चतुष्कलमयो विन्दुः शक्त्योत्तरगः प्रभुः । मध्यमन्थनयोगेन ऋजुत्वं जायते प्रिये ॥ ज्येष्ठा शक्तिः स्मृता सा तु विन्दुद्वयसुमध्यमा । विन्दु-

चिद्वह्नीसहितः ।

७९

नादत्वमायाता रेखयाऽमृतकुण्डली ॥ लाकिनी नाम सा
 ज्ञेया उभौ विन्दू यथागतौ । त्रिपदा सा समाख्याता रौद्री
 नाम्ना तु गीयते ॥ रोधिनी सा समुद्रिष्टा मोक्षमार्गनिरोध-
 नात् । शशाङ्कशकलाकारा अम्बिका चार्धचन्द्रिका ॥ एकै-
 वेत्थं परा शक्तिः त्रिधा सा तु प्रजायते । आभ्यो युक्ता
 चिचित्ताभ्यः सञ्जातो नववर्गकः ॥ नवधा च स्मृता सा तु
 नववर्गोपलक्षिता ।” इति ॥

अत्र कश्चिःसूक्ष्मस्थूलाकृतिस्थिरोति पाठं कल्पयित्वा सू-
 क्ष्मा स्थिरा स्थूला नववर्गमयीत्याह । एवं च सति नववर्गेति
 पदानन्वयः संप्रदायनिरोधश्च । स तु स्वबुद्ध्या संप्रदाय-
 मजानान एवमर्थमाह । तस्मादस्मदुक्तार्थस्य तदुक्तार्थस्य
 चौचित्यमर्थविशेषज्ञैर्विद्वद्भिरेव ज्ञातव्यमित्यलम् । भूत-
 लिप्याख्या भूताश्चैते लिपयश्च । अत्र लिपीनां भूतत्वं नाम
 विशेषविशेषविन्यासाभिगम्यत्वम् । तच्च कल्पनामात्रमेव ।
 अक्षराणां तेजोरूपशक्त्यात्मकत्वात् । तथा च आ-
 गमः—“या सा तु मानृका लोके परतेजस्समन्विता ।”
 इति । ‘सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।’
 इत्यादि । तेषामाख्या अभिधा यस्यास्सा तत्र भ्रान्तिलिप्ये-

ति कश्चिद्वाचष्टे । तत्तु छन्दोभङ्गादनुपपन्नमित्यतः दर्शनी-
यम् ॥

सूक्ष्मरूपा हि मध्यमा स्थूलरूपायाः कारणभावमापन्ना
एकैवेत्यत आह—

आद्या कारणमन्या

कार्यं त्वनयोर्यतस्ततो हेतोः ।

सैवेयं न हि भेदः

तादात्म्यं हेतुहेतुमतोर्दिष्टम् ॥ २८ ॥ इति ।

आद्या पूर्वोक्तसूक्ष्मा कारणं प्रथमोद्भूतत्वात् । अन्या
स्थूला कार्यं तज्जन्यत्वात्कार्यम् । यतस्तस्मात्कारणात्—
अनयोः सूक्ष्मस्थूलयोः कार्यकारणयोर्भावः । ततो हेतोः तेन
कारणेन इयं स्थूला सैव सूक्ष्मा शक्तिरेव । न हि भेदः
भेदो नास्त्येव । ननु कथमभेदे कार्यकारणभाव इत्यत्राह
—तादात्म्यं हेतुहेतुमतोर्दिष्टमिति— तादात्म्यं भेदाभेद-
रूपम् । हेतुहेतुमतं जन्यजनकरूपवत् इष्टं मृद्वटवत् वाचा-
रम्भणमात्रत्वात् । एकमेव वस्तु उभयविधं भवति । सर्व-
वेदान्तसम्मतमित्यर्थः ॥

चिद्वज्रीसहितः ।

८१

अनन्तरं मध्यष्टद्वाष्टतेजःप्रसरणात्मकवसुकोणादिचक्र-
निरूपणद्वारा वैखरीशक्त्याविर्भावमाह—

शषसपवर्गमयं त-

द्वसुकोणं मध्यकोणविस्तारः ।

नवकोणं मध्यं चे-

त्यस्मिन्चिदीपदीपिते दशके ॥ २९ ॥ इति

तद्वसुकोणं सर्वरोगहराख्यं चक्रं शषसपवर्गमयं शषस-
पवर्गात्मकाष्टकोणं मध्यकोणस्य मध्यत्रिकोणस्य वि-
स्तारो विकासः यस्य तत्तादृशं मध्यकोणसहितं नव-
कोणं मध्यं च वैन्दवाख्यं संहत्य दशके अस्मिन् विन्दु-
त्रिकोणवसुकोणरूपे चिदीपदीपिते वैन्दवासनसंरूढसंवर्ति-
नलचिद्वनमित्युक्तीत्या विन्दुचक्राधिरूढायास्तेजोमूर्तेस्त्रि-
पुरायाः प्रभापटलप्रकाशितेत्यर्थः ॥

तच्छाया द्वितयमिदं

दशारचक्रद्वयात्मना विततम् ।

तटचक्रवर्गचतुष्टय-

विलसनविस्पष्टकोणविस्तारम् ॥ ३० ॥

तच्छाया द्वितयमिदं इति— तस्य पूर्वोक्तस्य तेजो-
 राशिमयस्य चक्रत्रितयस्य छायाद्वितयं कान्तिद्वितयम् ।
 दशारचक्रद्वयात्मना अन्तर्दशारबहिर्दशाररूपेण निरवधि-
 कतेजोमण्डलं तस्य संबन्धि कान्तिद्वितयम् । सर्वरक्षकर-
 सर्वार्थसाधकामिधचक्रद्वयात्मना परिणतमित्यर्थः । तथा
 चोक्तम्—“नवत्रिकोणस्फुरितप्रभारूपदशारकम् ।” इति ।
 तच्चक्रद्वयस्वरूपं व्याचष्टे —तटचक्रवर्गचतुष्टयविलसन-
 विस्पष्टकोणविस्तारं इति— तवर्गटवर्गात्माक्षरदशकरूपं
 अन्तर्दशारं चवर्गकवर्गात्माक्षरदशकरूपं बहिर्दशारमि-
 त्यर्थः ॥ ३० ॥

एतच्चक्रचतुष्क-

प्रभासमेतं दशारपरिणामः ।

आदिस्वरगणगत-

चतुर्दशवर्णमयं चतुर्दशारमिदम् ॥ ३१ ॥

एतच्चक्रचतुष्कस्य विन्दुत्रिकोणवसुकोणान्तर्दशारात्म-
 कस्य चक्रचतुष्कस्य । प्रभा कान्तिः । तथा समेतं संयु-
 क्तम् । दशारपरिणामः बहिर्दशारचक्रमिति यावत् । बहिर्द-
 शारचक्रस्य वैन्दवादिचक्रचतुष्टयसन्निधानादिति तात्पर्यम् ।

तत्र तत्प्रभा व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा चोक्तम्—‘चतुश्चक्रप्रभारूपसंयुक्तपरिणामतः ।’ इति । अथवा—एतच्चक्रचतुष्कस्य त्रिकोणवसुकोणदशारद्वयरूपस्य प्रभासमेतं कान्तिसंयुक्तं दशारपरिणामं दशारचक्रभूतं वसुकोणं चक्रमित्यर्थः । तदेवाह —आदिस्वरगणकचतुर्दशवर्णमयं चतुर्दशारम् इति— अकारादिचतुर्दशवर्णात्मकचतुर्दशकोणसाहितं सर्वसौभाग्यदायकाभिधचक्रमित्यर्थः । एवं वैन्दवादिमनुकोणपर्यन्तचक्रवर्णनद्वारा वैखरीशक्तिराविर्भूतेत्याह ॥ ३१ ॥

परया पश्यन्त्यापि च

मध्यमया स्थूलवर्णरूपिण्या ।

एताभिरेकपञ्चा-

शदक्षरात्मिका वैखरी जाता ॥ ३२ ॥

परादिशक्तिलक्षणं च पूर्वमेव बहुधा प्रपञ्चितम् । अयमर्थः—आदिक्षान्ताक्षरराशिमयाखिलप्रपञ्चनिर्मात्री सर्वशब्दात्मिका वैखरोति । तथा चोक्तम् । वैखरी विश्वविग्रहेति वाचा वक्त्रे करणविशदां वैखरीं ते प्रपद्ये इत्यादि ॥ ३२ ॥

इतः परं सर्वसंक्षोभणसर्वाशापरिपूरकाभिधचक्रद्वयं
वैखरीवर्णात्मकमेवेत्याह—

कादिभिरष्टभिरुपचित-

मष्टदलाब्जं च वैखरीवर्गैः ।

स्वरगणसमुदितमेत-

द्वयष्टदलाम्भोरुहं च संचिन्त्यम् ॥ ३३ ॥

वैखरीवर्गैः वैखरीशक्तिस्वरूपैः । अष्टभिः कादिभिरुप-
चितं सम्यक् प्रोतम् । अष्टदलाब्जं च सर्वसंक्षोभणचक्रम् ।
तथा स्वरगणसमुदितम् । स्वरगणैः अकारादिषोडशवर्णैः
समुदितं सम्यक् भावितं एतत्परिदृश्यमानं द्वयष्टदलाम्भो-
रुहं सर्वाशापरिपूरकचक्रं संचिन्त्य सर्वदा भावनोयमि-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

विन्दुत्रयमयतेज-

स्त्रितयविकारस्थितानि वृत्तानि ।

भूविम्बत्रयमेतत्

पश्यन्त्यादित्रिमातृविश्रान्तिः ॥ ३४ ॥

तानि वृत्तानि मन्वश्रोपरि अष्टदलपद्मोपरि षोडशदल-
पद्मोपरि च स्थितानि । विन्दुत्रयं पूर्वोक्तरक्तशुक्लमिश्रात्म-

क्रम् । तन्मयं तत्तेजस्वितयं सोमसूर्याग्निरूपम् । तद्विकारः
 तन्मयानीत्यर्थः । तत्र वृत्तत्रयस्य तेजस्वयात्मकत्वकथनेन
 सोमसूर्यानलात्मत्रिखण्डमयत्वं चक्रस्योक्तम् । यथागमः—
 “त्रिखण्डं मातृकाचक्रं सोमसूर्यानलात्मकम्” इति । सुभ-
 गोदये—“सोमसूर्यकृशान्वात्मतेजस्वितयरूपकम् । नेत्रत्रयं
 भावयामि वृत्तत्रितयमञ्जसा ॥” तद्विकारश्च तानि वृत्ता-
 नि वेदाः प्रमाणमिति वत् द्रष्टव्यम् । भूविम्बत्रयं अणि-
 मादिब्राह्मणादिसर्वसंक्षोभिण्यादिशक्तिकदम्बकावासभूतं प-
 द्यन्त्यादित्रिमातृदिश्रान्तिः । पश्यन्ती मध्यमा वैखरी शक्तयः
 एतावत्पर्यन्तं विजृम्भमाणाः त्रिकोणादिभूष्यन्तं श्रीचक्रा-
 त्मना चकासति इत्यर्थः । एतच्च “आत्मनः स्फुरणं पश्ये-
 च्छदा सा परमा कला” इत्यारभ्य “वैखरी विश्वविग्रहां”
 इत्यन्तेन ग्रन्थजातेन सम्यक् निरणायि ॥ ३४ ॥

एवं ‘मध्यं चक्रस्य स्यात्’ इत्युपक्रम्य ‘पश्यन्त्यादित्रि-
 मातृविश्रान्तिः’ इत्यन्तं श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्याश्चक्रं सम्यक्
 निरूप्य अनन्तरं तदावरणचक्रान्तर्गतशक्तिनिकुलम्बं तन्नि-
 कटस्थितश्रीगुरुमण्डलमपि श्रीदेव्यवयवपरिणतिरूपमेवे-
 त्याह—

क्रमणं पदविक्षेपः

क्रमोदयस्तेन कथ्यते द्वेधा ।

आवरणं गुरूपङ्क्ति-

द्वयमिदमम्बा पदाम्बुजप्रसरम् ॥ ३५ ॥

इत्यादि अणिमादि भूतयोऽपि इत्यन्तम् । क्रमणं पदक्रमः ।
 स च द्विविधः । पदविक्षेपरूपः क्रमोदयरूपश्च । तत्र पद-
 विक्षेपो नाम—सुन्दर्या अनन्तकोटिकिरणात्मकानन्तशक्ति-
 जननसामर्थ्यम् । तथा चोपनिषत्—“मरीचयः स्वायंभुवाः
 येशरीराण्यकल्पयन्” इत्यादि । तमेव भान्तमित्यादि । यथा-
 गमश्च—“ज्योती रूपा पराकारा तस्या देहोद्भवाश्च वै ।
 किरणाश्च सहस्रं च द्विसहस्रं च लक्षकम् ॥ कोटिर्युदमे-
 तेषां परा सङ्ख्या न विद्यते । तामेवानुप्रविश्यैव भाति
 सर्वं चराचरम् ॥ यस्या देव्या महेशान्या भासा सर्वं विभा-
 सते । तद्भावराहितं किञ्चिन्न च इच्छा प्रकाशते ॥ तस्याश्च
 शिवशक्तेश्च चिद्रूपायाश्च तं विना । आद्यमापाद्यते नूनं
 जगदेतच्चराचरम् । तेषामनन्तकोटीनां मयूखानां महेश्वरि ।
 मध्ये पृथुत्तरं देवि त्रिशतं किरणादिशवे । ब्रह्माण्डं भास-
 यन्त्येते पिण्डाण्डमपि पार्वति ।” इत्यादि । “सर्वपीठनिवा-
 सिन्यस्सर्वगाश्चिन्मरीचयः ।” इत्यादि ॥

“रश्मिचक्रं च परितो भक्तिनत्रः प्रपूजयेत् ।” इत्यमृतानन्दाः । क्रमोदयो नाम दिव्यसिद्धमातवौघरूपा अनन्तप्रकाशात्मकश्रीगुरुमण्डलात्मकतया प्रसरणम् । तथा रहस्याम्नाये—“चरणद्वयचन्द्रार्करश्मयो गुरवः किल ।” इति । एतच्चोत्तरत्र प्रपञ्च्यते । एतदेव क्रमद्वयं विवृणोति—आवरणं आवरणचक्रस्थितशक्तिनिकुरुम्बं मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । गुरुपङ्क्तिः गुरुमण्डलम् । इदं द्वयं अम्बापादाम्बुजप्रसरः अम्बायास्त्रिपुरायाः पदाम्बुजस्य श्रीपादयुगलस्य । प्रसरः प्रसरणं विजृम्भणमिति यावत् । यजुश्रुतिः—“ज्योतिष्मद्भाजमानं महस्वत्” इत्यादि । तथा प्रामाणिकवचनम्—“अनेककोटिभेदैस्तु गदितं त्रैपुरं महः । तत्र मध्ये परा दीप्ता महात्रिपुरसुन्दरी ।” षडन्वयशाम्भवे च—“वरदाभयहस्ताश्च सर्वा वामार्धविग्रहाः । तेजोरूपाः परा ध्येयाः केवलं मोक्षकांक्षिभिः ।” तत्प्रसारप्रसरणीं क्रमशो विवृणोति ॥ ३५ ॥

सैयं परा महेशी

चक्राकारेण परिणमेत यदा ।

तदेहावयवानां

परिणतिरावरणदेवतास्सर्वाः ॥ ३६ ॥

आसीना बिन्दुमये

चक्रे सा त्रिपुरसुन्दरी देवी ।

कामेश्वराङ्गनिलया

कलयाचन्द्रस्य कल्पितोत्तंसा ॥ ३७ ॥

पाशाङ्कुशेषुचाप-

प्रमृत्तशरपञ्चकाञ्चितस्वकरा ।

वालारुणारुणाङ्गी

शशिभानुकृशानुलोचनत्रितया ॥ ३८ ॥ इति ।

सेयमपरिच्छिन्नानन्ततेजोराशिमयी परासर्वोत्कृष्टा महेशी अनन्तकोटियोगिनीवृन्दसमाराधितनित्यनिरवधिकातिशयानन्दमयात्मसाम्राज्यसंपदभिमानशालिनी । यजुश्रुतिः—“यतो वा ।” इत्यादि । तथा चोक्तम्—“चतुष्पष्टिश्रुताः कोट्यो योगिनीनां महौजसाम् । चक्रमेतत् समाधित्य संस्थिता वीरवन्दिताः ॥” इति ॥ ललितार्थात् च—“वाचामगोचरमगोचरमेव बुद्धेरीदृशतया न कलनीयमनन्यतुल्यम् । त्रैलोक्यगर्भपरिपूरितशक्तिचक्रसाम्राज्यसंपदभिमानमभिस्पृशन्ति ॥” इति

चिद्वह्नीसहितः ।

८९.

चक्राकारेण, चक्रं नवात्मकमिदं नवधा भिन्नमातृकम् ।
 इति सर्वानन्दमयवैन्दवादित्रैलोक्यमोहनान्तचक्रनवकात्म-
 ना, स्फुरत्तामात्मनः पश्येत् इति पूर्णानन्दमयात्मा-
 वलोकनसमये परिणमेत । आकारान्तरमावहेत प्रार्थनायां
 लिङ् । दिङ्मात्रप्रपञ्चप्रादुर्भावस्य प्रार्थनाविषयत्वात् । ब्र-
 ह्मणः परिणामश्रुत्यैवाभिधीयते यथा—“सोऽकामयत बहु-
 स्यां प्रजायेयेतीति सृष्टिं प्रस्तुत्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
 शत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्र्यम्बाभवत् निरुक्तं चा निरुक्तं
 च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं
 चानृतं च सत्यमभवत् ।” स्मृतिश्च । अस्यां परिणताया-
 मित्यादि । तद्देहावयवानां तस्यास्त्रिपुरसुन्दर्या देहस्तेजः
 पुञ्जात्मकः तस्यावयवाः किरणाः तेषां परिणतिरवस्था-
 न्तरापत्तिरिहावरणदेवताः वशिन्याद्यणिमान्तशक्तिनिकुरु-
 म्यं चिदानन्दसमुद्रात्मकमेव समुद्रसकाशात्फेनबुद्बुदत-
 रङ्गादिवदनन्तकोटिशक्तयः आविर्भावतिरोभावौ भजन्त
 इत्यर्थः । तथा चोपनिषत्—“यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते
 लीनाश्च व्यक्ततां ययुः । पुनश्चाव्यक्ततां भूयो जायन्ते
 बुद्बुदा इव ॥” इति । चतुश्शक्त्यां च—“एवं रूपं परं
 तेजः, श्रीचक्रवपुषा स्थितम् । तदीयशक्तिनिकरस्फुरद्-

मिसमावृतम् ॥” इति । सुभगोदयवासनायामपि—“चक्र-
राजे परामृश्य योगिनीः प्रकटादिकाः । विमर्शाख्यचिद-
म्भोधिलहरीस्था अपि क्रमात् ॥ यस्या उल्लसिता एता योगि-
न्यश्चिद्वनत्वियः । चक्रेश्वरे भजाम्येताः चक्रं चक्रं समा-
श्रिताः ॥” इति ॥ ३६ ॥

वशिन्याद्यावरणशक्तिस्वरूपवर्णनमारभमाणः तदादौ
मूलदेवीस्वरूपमाह —आसीनेत्यादि— विन्दुमये सर्वा-
नन्दमयाख्ये परमाकाशे वैन्दवं परमाकाशे इत्यु-
क्त्वात् । चक्रे आत्मसङ्क्रमणविहरणार्हपीठे । तथा
रहस्योपनिषदि—यदेषा चक्रमत्तच्चक्रमभवदिति । आ-
सीना उपरिप्रदेशे विराजमाना सा देशकालाका-
रानवच्छिन्ना तत्स्वरूपिणी त्रिपुरसुन्दरी सर्वकारण-
त्वेन स्पृहणीयस्वभावा देवी विश्वजननादिसर्वव्यापारवि-
नोदिनी कामेश्वराङ्गनिलया कामेश्वरस्य श्रीनाथस्य अङ्गवा-
मोस्तलभागः निलयः अवस्थानं यस्यास्सा । तथा चोक्तं
परमशिवेन । “कला विद्या परा शक्तिः श्रीचक्राकाररू-
पिणी । तन्मध्ये वैन्दवं स्थानं तत्रास्ते परमेश्वरी ॥ सदा-
शिवेन संपृक्ता सर्वतत्वातिगा सती ।” इति । अन्यत्र च—

“विश्वाकारप्रभाधारनिजरूपशिवात्वकम् । कामेश्वराङ्क-
पर्यङ्कनिविष्टमति सुन्दरम् ॥” इति । श्रीनाथानन्दश्च—“आदि-
श्रीगुरुनाथस्य वामाङ्कोपरि संस्थिताम् । इति ॥” देवी विश्व-
सर्जनादिव्यापारविनोदिनी । चन्द्रस्य कलया कल्पितो-
त्तसा । अत्र कल्पितपदेन चन्द्रमण्डलस्य भगवतीलीलोप-
करणत्वं लक्ष्यते ॥

पाशाङ्कुशेश्चुचापप्रसूनशरपञ्चकाञ्चितस्वकरा ॥ इति पा-
शः स्वात्मरूपभेदवन्धनसन्धानभूतेच्छाशक्तिस्वरूपः । अ-
ङ्कुशः स्वरूपभेददलनोपायात्मकज्ञानशक्तिमयः । इक्षुचा-
पेषु पञ्चके स्वभिन्नाकारावर्जनसाधनरूपक्रियाशक्तिरूपे ।
अयमर्थः—इच्छाज्ञानक्रियाशक्तय एव तदाज्ञया पाशा-
दिस्वरूपमापन्नाः तदुपासनमाचरन्तीत्यर्थः ॥ तथा च चतु-
शस्यम्—“इच्छाशक्तिमयं पाशमङ्कुशं ज्ञानरूपिणम् ।
क्रियाशक्तिमये बाणवनुवी दधदुज्जला ॥” इति । सुभगोदय-
वासनायामपि—“देव्यास्संधित्स्वसताया भेदोद्धमनहेतु-
का । आयुत्राख्याः पराः शक्तीर्वाणाद्याः पूजयाम्यहम् ॥”
इति । बालारुणारुणाङ्गी उग्रदादियसङ्काशा । शशिमानु-
कृशानुलोचनत्रिनया सोमसूर्याग्निमय त्रिणयना । तथा चो-

क्तम्—“ बालार्कमण्डलाभासां चतुर्वाहुं त्रिलोचनाम् । पा-
शाङ्कुशधरां चापं धारयन्तीं शिवां प्रिये ॥” इति ॥

एतदेव दिव्यमिथुनं दिव्यसिद्धमानवौघभावेन अविशेष-
भेदभिन्नगुरुमण्डलस्वरूपमुपाहेत्याह ॥

तन्मिथुनं गुणभेदा

दास्ते विन्दुत्रयात्मके त्रयश्रे ।

कामेशी मित्रेशप्रमुख-

द्वन्द्वत्रयात्मना विततम् ॥ ३९ ॥ इति ।

तन्मिथुनं तत्र सर्वातीतत्वेन सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं मिथुनं
कामकामेश्वरीमयम् । अयमर्थः—परमात्मा हि स्वात्मान-
मेव स्त्रीपुंसमयं कृत्वा मिथुनरूपमापन्नो विहरते । अत्र
श्रुतिः—“ स एको नैव रेभे तस्मादेकाकी न रेभे त स द्विती-
यमैच्छन्न स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिप्वक्तौ स
श्ममात्मानं द्विधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चा-
भवताम्” इत्यादिभ्यः, “यदिदं किञ्चिन्मिथुनमापिपीलि-

काभ्यस्तत्सर्वं सृजति” इत्यन्तेन मिथुनात्मना विहरणशीलं ब्रह्मेत्याह । तथा रहस्यागमश्च—“गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयमेव सदाशिव” इति । इत्यादिप्रकाशविमर्शात्मना मिथुनीभूतः परमशिवादेव सकलं तन्त्रं समभवदित्याह । एवं तन्मिथुनं कामकामेश्वरीरूपं मित्रेशनाथकामेश्वरी श्रीमदुद्धृशनाथवज्रेश्वरी पृष्ठीशनाथ भगमालिनी । एवमादिमिथुनत्रयात्मना दिव्यसिद्धमानवौघादिक्रमरूपेण वि-
ततं मिथुनत्रयं विस्तृतमित्यर्थः ।

एतच्च आसीना श्रोणीं कृतयुगकाले गुरुदिशवो विद्याम् इत्यत्र सम्यक् प्रपञ्चयिष्यामि । रहस्योपनिषदि चायमर्थस्सम्यक् निरूपितः । यथा मध्ये चक्रं बिन्दुः बिन्दौ प्रपञ्चो लोकः लोको देहस्सनादरूपः अर्धात्मिका शक्तिः चक्रं तनुः बिन्दुः प्राणः मध्ये शक्तिरिति सप्रपञ्चो गुणः गुणो लिङ्गं स्वयम्भवादिभेदेन त्रिधा भूतं त्रिलिङ्गिनाम् जयदं कामकामरूपं कैवल्यं उड्यानं पूर्णगिरिजालन्धरं यत्पुरुषा देवी सात्विका भवति । अत्रेदं व्याख्या स्यात्—यदिदं नीलकण्ठः शमीगर्भायोवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीव-

न्ति । यत्प्रयत्न्यभिसंविशन्ति पृच्छति यदिदं दृश्यते
तदानन्दयोनिः तेनैव जीवति तदेव जीवतीति तदे-
षाभ्युक्ता इत्यादिना त्रिपुरान्धक्रनिरूपणपुरस्सरं सकल-
प्रपञ्चानां त्रिपुराया एव सकाशादुत्पत्तिजीवनलयाः प्रति-
पाद्यन्ते । ततश्च सर्वफलप्रदायिनी त्रिपुरैव श्रीदेवीस्वरूपे-
र्वीरैर्मज्जनीयेत्युक्तं भवति । तथा रहस्यागमश्च—“यस्य
नो पश्चिमं जन्म यदि वा शङ्करः स्वयम् । तेनैव लभ्यते
विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी” ॥ ३९ ॥

इतः परमावरणदेवतास्वरूपभावौ वर्णयति—

वसुकोणनिवासिन्यो

यास्ताः सन्ध्यारुणावशिन्याद्याः ।

पुर्थष्टकमेवेदं

चक्रतनोस्संविदात्मनो देव्याः ॥४०॥ इति ।

वसुकोणनिवासिन्यः सर्वरोगहराख्यचक्रनिवासनशी-
लाः याः वशिन्याद्यष्टशक्तयः ताः पूर्णाहम्भावदानसमर्थाः ।
कथम् तत्र रोगहारित्वं नाम पूर्णाहम्भावप्रदत्वमेव ।
अपूर्णं मन्यतां व्याधिः कार्पण्यैकनिदानभूरित्युक्तेः । सर्व-
रोगहरा एताः विमृशादिचिशेषतः । इत्यभियुक्ततमोक्तेश्च ।

चिद्वह्नीसहितः ।

९५

एवंभूतास्तास्सन्ध्यारुणाः अरुणाकारा भासन्त इत्यर्थः
 अत एवेदमष्टकोणचक्रं संविदात्मनः सामीप्यात् ज्ञानमेवा-
 त्मनः स्वरूपं यस्यास्ता । “संज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति श्रुतेः
 स्वसंविदं पुरादेवीत्यागमश्च । देव्याः बहुस्यामिति चिहरण-
 स्वभावायाः चक्रतनोः चक्रात्मिकायाः पुर्यष्टकं सूक्ष्मशरी-
 रमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—“ चितिश्चितं च चैतन्यं चेतना-
 द्वयमेव च । जीवः कलाशरीरं च सूक्ष्मं पुर्यष्टकं भवेत् ॥ ”
 इति । शिवानन्दाश्च—“ अष्टारांशप्रवेशोऽयं त्रिभिर्यानेषु
 सादिकम् । सूक्ष्मपुर्यष्टकं देव्यामविशेषमगौरवम् ” इति ॥४०॥

तद्विषयवृत्तयस्ताः

सर्वज्ञादिस्वरूपमापन्नाः ।

अन्तर्दशारनिलया

लसन्ति शरदिन्दुसुन्दराकाराः ॥ ४१ ॥

तद्विषयवृत्तयः वसुकोणनिकटवासिन्यः । ताः स्वात्मैक्य-
 रूपरक्षणधारिणीत्वेन प्रसिद्धाः । सर्वज्ञादिशक्तिदशक-
 रूपं आपन्नाः । अन्तर्दशारनिलयास्सर्वरक्षाकराभिधेयचक्र-
 समारूढाः निर्गमयोगिन्यः । शरदिन्दुसुन्दराकाराः स्वच्छप्र-

काशधवळाकृतयः । लसन्ति प्रकाशन्ते । तथा चोक्तम्—
 “अन्तर्दशारगा देव्यो विशुत्पुञ्जनिभाः शुभाः । निगर्भा-
 ख्याः पूजनीयाः सर्वरक्षाविधायिनीः ॥” ॥ ४१ ॥

तद्वाह्यपङ्क्तिकोणेषु

योगिन्यस्सर्वसिद्धिदाः पूर्वाः ।

देवीधीकर्मैन्द्रिय-

विषयमया विशदवेषभूषाढ्याः ॥ ४२ ॥

तद्वाह्यपङ्क्तिकोणेषु तस्य सर्वरक्षाकरचक्रस्य बाह्य-
 भूतेषु उपरिस्थितेषु पङ्क्तिषु कोणेषु । सर्वार्थसाधकचक्रे
 तस्य कोणात्मकत्वात् । तत्र स्थिता योगिन्यः कुळकौळ-
 नामधेयाः सर्वसिद्धिदाः पूर्वाः सर्वसिद्धिप्रदाः प्रमुखाः
 शक्तयः । देवीधीकर्मैन्द्रियविषयमयाः देव्यास्त्रिपुरायाः धी-
 कर्मैन्द्रियाणि श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि कर्मैन्द्रियाणि वागा-
 दीनि । तेषां विषयाः शब्दादयः अभिलपनादयश्च तन्मयाः
 तत्स्वरूपाः । विशदवेषभूषाढ्याः विशदाः शुभ्राकाराः ।
 वेषाश्च भूषाश्च तैराढ्याः । अयमर्थः—मन्त्रदेवतात्माभेदरूपा-
 स्सिद्धिदायिन्यः स्वच्छाकृतयः शुभ्राभरणा भासन्त इति ।

चिद्वल्लीसहितः ।

९७

तथा चोक्तं चतुर्दशत्याम्—“श्वेतावराभयकराः श्वेताभर-
णभूयिताः । मन्त्राणां स्वप्रभारूपयोगादन्वर्थसंज्ञिकाः ॥
सर्वसिद्धिप्रदाद्यास्तु चक्रे सर्वार्थसाधके ।” इति । सुभगो-
दयवासनायाञ्च—“बाह्यो दशारभागोऽयं बुद्धिकर्माक्षगो-
चरः ।” इति ॥

भुवनारचक्रभवना-

देवीमनुकरणविवरणस्फुरणाः ।

सन्ध्यासवर्णवसनाः

सञ्चिन्त्यास्संप्रदाययोगिन्यः ॥ ४३ ॥

भुवनारचक्रं सर्वसौभाग्यदायकं चक्रं भवनं वासस्थानं
यासां ताः । देव्यामनुकरणानि चतुर्दशकरणानि कर्मेन्द्रि-
याणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्यानि
चत्वारि । प्रत्यभिज्ञायां तु त्रयोदशविधयाश्च बाह्यान्तः-
करणावलिखिते । चित्तव्यतिरेकेण त्रयोदशत्वमुक्तम् । इह
तु चित्तेन साकं चतुर्दशत्वमुक्तम् । चित्तमये श्रीपीठेति ।
चित्तस्यापि अभियुक्तैरन्तःकरणत्वेन परिगणनात् तेषां
विवरणं व्याख्यानभूतं स्फुरणं चतुर्दशारूपं यासां ताः ।

देवी तु स्वयमेव चतुर्दशकरणात्मकचतुर्दशारचक्रदेवता-
त्मना स्थिता इत्यर्थः । तथा चोक्तं शिवानन्दैः—“चतुर्द-
शारसरणीः करणानि चतुर्दश । चतुर्दशशिवारण्यं महा-
देव्याः स्मराम्यहम् ॥” इति । सन्ध्यायास्सवर्णं वसनं सह-
शं वस्त्रं यासां ताः । संप्रदाययोगिन्यः आदिशक्तिमयत्वेन
सत्संप्रदायदेव्यः सर्वसंक्षोभिणीप्रभृतयः सञ्चिन्त्या अव्य-
क्तमिति सम्यग्भावनीयाः । तथा चतुर्दशत्याम्—“शक्ते-
स्सारमयत्वेन प्रसृतत्वान्महेश्वरी । संप्रदायक्रमायाताः
चक्रे सौभाग्यदायके ॥ निरन्तरप्रभारूपसौभाग्यवलरूपतः ।
अन्वर्थसंज्ञका देवी अणिमासदृशाश्शुभाः ॥ सर्वसंक्षो-
भिणीपूर्वा देहैक्यादिविशुद्धिदा ॥” इति ॥ ४३ ॥

अव्यक्तमहदहङ्कृति-

तन्मात्रस्वीकृताङ्गनाकाराः ।

द्विरदच्छदनसरोजे

जयन्ति गुप्ततरयोगिन्यः ॥ ४४ ॥

अव्यक्तं अव्याक्ताख्यं तत्त्वम् । महत् महत्तत्त्वम् । अहङ्कृति-
रहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राः पृथिव्यादिभूततन्मात्राः पञ्च ।

संहत्याष्टौ । एतैः स्वीकृतः आकारः स्वरूपं यासां ताः
 देव्यात्मका इत्यर्थः । गुप्ततरयोगिनीसंज्ञाः मूलदेव्या अन्त-
 रङ्गभूतत्वात् । एतासामनङ्गकुसुमादीनां गुप्ततरा इति संज्ञा
 यासां ताः अनङ्गकुसुमाद्यष्टशक्तयः । वाग्भवाष्टकसर्वसंक्षो-
 भणाह्वये द्विरदच्छदनसरोजे सर्वसंक्षोभणाख्याष्टदलपद्मे
 जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । तथा चोक्तं शिवेन—“कौशि-
 कानुभवाविष्टरागपुर्यष्टकाश्रिताः । वाग्भवाष्टकसंबन्धसूक्ष्म-
 वर्गस्वरूपतः ॥ लोके गुप्ततराश्चान्याः सर्वसंक्षोभणाह्वये ।
 अनङ्गकुसुमाद्यास्तु रक्तकञ्चुकशोभिताः ॥ वेणीकृतलसत्के-
 शाः चापवाणधराः शुभाः ॥” इति । शिवानन्दाश्च—“वसु-
 च्छदनपद्माङ्गदलोऽयं चक्रकोविभुः । अव्यक्ताद्याः प्रकृत-
 यो भूतानां निश्चिनोम्यहम् ॥” अनङ्गकुसुमाद्यष्टशक्तयः द्वि-
 रदच्छदनसरोजे सर्वसंक्षोभणाख्याष्टदलपद्मे जयन्ति सर्वो-
 त्कर्षेण वर्तन्ते ॥ ४४ ॥

भूतानीन्द्रियदशकं

मनश्च देव्या विकारषोडशकम् ।

कामाकपिण्यादि-

स्वरूपतष्णोडशारमध्यास्ते ॥ ४५ ॥

भूतानि पृथिव्यादीनि । इन्द्रियदशकं, श्रोत्रादिवागादीनि च । मनः अन्तःकरणप्रधानं संहत्य षोडशकं देव्या विकारभूतावस्थान्तरस्वरूपम् कुतः । “विमर्शाख्या च सा देवी पाञ्चविध्यं समागता । आकाशानिलसप्तार्चिस्सलिलावनि भेदतः ॥” इत्यादिवचनात् । एवंभूत-षोडशकं षोडशारं सर्वाशापरिपूरकनामधेयं चक्रं । कामाकर्षिण्यादिस्वरूपतः कामाकर्षिण्यादिषोडशशक्त्याकारेण अध्यास्ते अधितिष्ठति । अधिशीङ्स्थाऽऽसाङ्गमेति कर्मत्वम् । सर्वाशापरिपूरकचक्रे एताः कामाकर्षिण्यादिगुप्तयोगिन्यः स्वरात्मिका निवसन्तीत्यर्थः । तथा चोक्तं चतुश्शक्त्याम्—“षोडशस्वरसन्दोहचमत्कृतिमयी कलाः । प्राणादिषोडशानां तु तत्त्वानां षोडशात्मिकाः बीजभूतस्वरात्मत्वात्तदसौ बीजरूपिकाः । अन्तरङ्गतया गुप्तयोगिन्यः सुव्यवस्थिताः ॥ कामाकर्षणरूपाद्याः सृष्टिप्राधान्यतः प्रिये । सर्वाशापूरकाख्ये तु चक्रे वामेन पूजयेत् ॥” इति । सुभगोदयवासनायाम्—षोडशच्छदपद्मोत्थं भोगभूताक्षमानसम् । विकारात्मकतापन्नं देव्याः संभावयाम्यहम् ॥” इति ॥ ४५ ॥

मुद्रास्त्रिखण्डया सह

संविन्मयस्समुच्छ्रितास्सर्वाः ।

चिद्वह्नीसहितः ।

१०१

आदिमही गृहवासा-

भासा वालार्ककान्तिभिस्सदृशाः ॥ ४६ ॥

आधारनवक्रमस्या

ननचक्रत्वेन परिणतं येन ।

नवनाथशक्तयोऽपि च

मुद्राकारेण परिणतं येन ॥ ४७ ॥

त्रिखण्डया सह त्रिखण्डाख्यमुद्रया साकं समुच्छिताः
 सर्वोत्कर्षेण वर्तमानाः आदिमहीगृहवासाः आदिमचतुरश्र-
 निलयाः । भासा कान्त्या वालार्ककान्तिभिः तरुणारुण-
 रुचिभिः सदृशास्तुल्याः । संविन्मय्यः चिद्वननिष्ठा इत्यर्थः ।
 तथा चोक्तम्—चिद्वद्योमचारिणी मुद्रा शिवावस्था तु
 खेचरी । सर्वसंक्षोभिणीप्रभृतयो दशमुद्रा भयध्वंसिन्यः पर-
 मानन्ददायिन्यः परमशक्तय इत्यर्थः ॥” तथा चोक्तम्—
 “मोचयन्ति ग्रहादिभ्यः पञ्चोद्यान् द्रावयन्ति च । मोचनं
 द्रावणं यस्मान्मुद्रास्ताः परिकीर्तिताः ॥” इति । एतास्तु
 मुद्राः चतुरश्रादिवैन्दवान्तनवचक्राधिष्ठाननायिका इति
 परमशिवेन प्रपञ्चिताः दिङ्मात्रमुदाह्रियन्ते । तथा हि—
 “क्रियाशक्तिस्तु विश्वस्य मुद्राख्या संविदम्बिका । “त्रि-

Sai 86. 001

खण्डरूपमापन्ना सदा सन्निधिकारिणी ॥ सर्वस्य चक्र-
 राजस्य व्यापिका परिकीर्तिता । योनित्राचुर्यतस्सैषा
 सर्वसंक्षोभिणी पुनः ॥ वामाशक्तिप्रधानेयं द्वारचक्रस्थिता-
 ऽभवत् ।” इत्यारभ्य—“संपूर्णस्य प्रकाशस्य भोगभूमि-
 रयं पुनः । योनिमुद्रा कलारूपा सर्वानन्दमये स्थिता ॥”
 इत्यन्तम् । तत्तु तत एवावधार्यम् । यजुश्श्रुतिरपि—
 “नवानां चक्रा अधिनाथास्स्याना नवमुद्रानवचक्रामहो-
 नामिति ॥” एतदेव विवृणोति —आधारेत्यादि— आ-
 धारनवकं अकुलसहस्रारमूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरका-
 नाहतविशुद्धिलम्बिकाऽज्ञाविन्दुरूपं अस्याः उपासकस्व-
 रूपिण्यास्संबन्धो । येन हेतुना नवचक्रत्वेन वैन्दवात्मना
 परिणतेन कारणेन । नवनाथशक्तयः पूर्वोक्ता नवमुद्राका-
 रेण परिणता जाता इत्यर्थः । एतच्च स्वच्छन्दसंग्रहे प्रप-
 ञ्चितम् । ततः एवावधार्यम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अस्यास्त्वगादिसप्तक-

माकारश्चैवमष्टकं स्पष्टम् ।

ब्राह्मचादिमातृरूपं

मध्यमभूविंशमेतदध्यास्ते ॥ ४८ ॥

चिद्वलीसहितः ।

१०३

अस्याः देव्यास्त्वगादिसप्तकं त्वगादिसप्तधातवः । आ-
कारः स्वरूपं च एवं रूपमष्टकम् । ब्राह्मयादिमातृरूपं ब्रा-
ह्मयाद्यष्टशक्तिस्वरूपमित्यर्थः । एतत् परिदृश्यमानं मध्यमभू-
र्विवं मध्यमचतुरश्रं अध्यास्ते निवसतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अणिमादिसिद्धयोऽस्याः

स्वीकृतकमनीयकामिनीरूपाः ।

विद्यान्तरफलभूता

गुणभावेनान्त्यभूनिकेतनगाः ॥ ४९ ॥

अस्याः परमेश्वर्याः अणिमाद्यष्टशक्तयः । विद्यान्तराणां
हठयोगादीनां फलीभूताः स्वीकृतानि कमनीयानि मनो-
हराणि कामिनीरूपाणि अङ्गनारूपाणि याभिस्ताः । एवं-
भूताः गुणभावेन उपसर्जनभावेन । अन्त्यभूनिकेतनगाः
सर्वान्त्यचतुरश्रे तिष्ठन्तीत्यर्थः । अयमर्थः—एतादृशपरमा-
त्मोपासनेन साधकः परमेश्वरो भवति । तथोक्तमभियुक्तैः—
“ तदीयैश्वर्यविपुड्भिर्ब्रह्मविष्णुशिवादयः । ऐश्वर्यवन्तो
भासन्ते स एवात्मा सदाशिवः ॥ ” इति ॥ ४९ ॥

एवं कामकल्यविलसनरूपं चक्रक्रमं निगमय्य एतादृशं

चक्रदेवतामन्त्रस्वरूपं परमेश्वरात्मकगुरुक्रमज्ञानभावेन लभ्यत इति परमशिवादिगुरुक्रमं शिष्यानुजिघृक्षया प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

परमानन्दानुभवः

परमगुरुनिर्विशेषविन्दात्मा ।

स पुनः क्रमेण भिन्नः

कामेशत्वं ययौ विमर्शाशात् ॥ ५० ॥

परमानन्द इत्यादि गुरुक्रमोविदित इत्यन्तेन । परमस्सर्वोत्कृष्ट आनन्दः परिपूर्णाहम्भावरूपः अनुभवः ज्ञानं यस्य सः । “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति श्रुतेः । “प्रणमामि महादेवीं परमानन्दरूपिणीं ।” इति स्मृतेश्च । परमगुरुनिर्विशेषविन्दात्मा परमगुरुरादिनाथः परमशिवः तस्मात् आदिनाथात् निर्विशेषः । अभिन्नो विन्दुः पूर्वोक्तकामकलारूपः स आत्मारूपं यस्य सः । आदिनाथरूपी परमशिव इत्यर्थः । अयमर्थः—आनन्दो ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । चिन्मात्रं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वग्राहकं सर्वप्रमास्पदं सच्चिदानन्दमेकरस-

मेवायमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धस्सत्यो मुक्तो निर-
 ज्ञनो विभुरद्वय आनन्दः । पर इत्याद्युपनिषदुक्तरीत्या
 चिदानन्दधनपरमार्थप्रकाशविमर्शात्मा परमेश्वर एव पर-
 मकारुणिकः स्वयमेव स्वात्मानं कामकलाविन्दुरूपकामका-
 मेश्वरीरूपदिव्यमिथुनप्रमुखदिव्यसिद्धमानवौघादिक्रमाव-
 तीर्णो गुरुमण्डलात्मा सन् कतिचन भक्तिभाजः संरक्षती-
 ति तात्पर्यम् । एतच्च रहस्योपनिषदि श्रूयते यथा
 “यदेपाचक्रमे तच्चक्रं अभवत् । यदादौ भिन्ना स
 विन्दुरभवत् । स आधारी जातः । सोऽयमात्मा आत्मैवैषा
 शक्तिः सा भावाभावौ सदसत्” इति । तथैवाहुराचार्याः ।
 एको नार्चकः उभयोरुभौ । जायते उभौ नित्यौ एकमेवोभौ
 अविनाभावात् । आधाराधेयभूतानि । ततो गुणा जायन्ते ।
 लिङ्गानि तानि पिण्डानि । स शक्तिरभवत् । तदप्येष
 श्लोको भवति । “भावाभावमयो विन्दुः भावः पञ्चात्मको
 भोगः । भावात्मकं तु तन्मध्यं चारुभावत्रयात्मकम् ॥”
 इति । तदेपाभ्युक्ता मध्ये चक्रं शिवे विन्दौ प्रपञ्चो लोकः ।
 लोको देहः सनादरूपः सशब्दरूपः । अर्थात्मिका शक्तिः ।
 चक्रं तनुः विन्दुः प्राणः मध्ये शक्तिरित्यादिना चक्रदेवता-
 स्वरूपनिरूपणपुरस्सरं कामकामेश्वरीस्वरूपमेव निरूपि-

तम् । तदेवाभ्युक्ता परो वा एष आनन्दः । स भोगयोनिः
 कामरूपा देवता । स आनन्दोयोनिः । आनन्दो ब्रह्म ब्रह्मैव
 सन् । ब्रह्माप्येति । ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति । ब्रह्मविदाप्नोति
 परम् ।” ब्रह्म ब्रह्मैवैकानेकप्रपञ्चास्यादित्यादिना च वाक्येन
 कामेश्वरीमभिधायान्तेऽपि तत्सर्वं त्रिपुरालोकमातापायादे-
 वो सर्वदा सर्वरूपा इति सर्वोत्तरत्वं सर्वात्मकत्वं च कामेश्व-
 र्यां प्रतिपाद्यन्त इति सर्वरक्षक एव परमशिव इति अथवा
 परमगुरुरिति छेदः । परमगुरुरादिनाथः । निर्विशेषः निष्प्र-
 पञ्चः बिन्दुस्सच्चिदानन्दलक्षणः आत्मस्वरूपं यस्य स इति ।
 “वैन्दवे परमाकाशे सच्चिदानन्दलक्षणे । निष्प्रपञ्चे निरा-
 मासे निर्विकल्पे निरामये ॥” इत्यमृतानन्दवचनात् । रह-
 स्याम्नायेऽपि—“अनुप्रविश्य तां शक्तिं वामाद्यैः पिण्डि-
 तो भवान् । समस्तबीजगर्भाढ्यः सूक्ष्मबिन्दुत्वमेति सः ।”
 इति । विरूपाक्षपञ्चाशिकायामपि—“बिन्दुर्विमर्शधर्मा
 षण्णामेकोऽध्वनां प्राणः ।” इति । “साङ्ख्यादयोऽपि हंसा-
 स्सदा प्रणवसंस्थितान् । नादोपरि महादेवं पश्यन्ति ज्ञान-
 चक्षुषा ॥” इत्यादिना बिन्दुनादात्मकं परमेश्वरमाह भगवान्
 चसिष्ठोऽपि । एवंविधबिन्द्वात्मा परमेश्वर एव कामका-
 मेश्वरोऽप्रमुखगुरुमण्डलात्माऽभूदित्याह । स पुनः क्रमेण भिन्न

इत्यादि । सः पूर्वोक्तः परमात्मा । क्रमेण वक्ष्यमाणदिव्य-
सिद्धरूपेण भिन्नद्वैरूपं प्रापितः । विमर्शांशात् विमर्शः
पूर्वोक्तलक्षणः । स्वात्मशक्तिः कामकलारूपा । तदंशः तद-
र्धभागः । तस्माद्धेतोः कामेशत्वं श्रीकामराजभावम् । ययौ
प्राप । अयमर्थः—परमात्मा स्वयमेव स्वात्मानं विभज्य
कामकामेश्वरीरूपः गुरुशिष्यभावमापन्नः सकलतन्त्रं प्रव-
र्तयामासेति ।

तथा चोक्तमुपनिषदि—“स इममेवात्मानं द्विधापा-
तयत् । ततः पतिश्च एतनी चाभवताम् ।” इति ।
आत्मैवेदमग्र आसीत् । एक एव सोऽकामयत जाया मे
स्यात् अथ प्रजायेयेति ” । एकस्यैव ब्रह्मणः मिथुनरूपत्वं
वक्ति । मिथुनीभूतस्य कामेश्वरत्वमपिश्रुतिरेवाह । यथा
बृहदारण्यके—“काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो
ज्योतियो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं स वै
वेदिता स्यात् याज्ञवल्क्यः । वेद् वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः
परायणं यमाधेय एवायं काममयः पुरुषः स एव दैवशाक-
ल्यः । तस्य कामदेवतेति स्त्रिय इति होवाच ” इति
कामेश्वरस्य विहरणयोग्यां स्त्रियं कामेश्वरीं प्रत्यक्षं ब्रूते ।

रहस्यागमश्च—“गुरुः शिष्यपदे स्थित्वा स्वयमेव सदा-
शिवः । लोकसंरक्षणार्थायतन्त्रं समवतारयत् ॥” इति ।
एतदेव विशदयति ॥ ५० ॥

आसीनः श्रीपीठे

कृतयुगकाले गुरुशिवो विद्याम् ।

तस्यै ददौ स्वशक्त्यै-

कामेश्वर्यै विमर्शरूपिण्यै ॥ ५१ ॥

इति । श्रीपीठे मध्यज्यथ्रान्तर्गतोड्याणपीठे । आसीनः
नित्यसन्निहितः । गुरुः ज्ञानोपदेष्टा । तथा च शिवसूत्रम् ।
“गुरुरूपाय इति ।” “गुरुशब्दस्त्वन्धकारस्स्याद्रुशब्दस्तन्नि-
वर्तकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥” शिवः
सर्वप्रवर्तकः परमात्मा । कृतयुगकाले कृतयुगादी ।
तस्यै । सा शक्तिः सर्वभूतानाम् निरवधिकानन्ददायिन्यै
स्वशक्त्यै । रहस्योपनिषदि “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च वाणी
लक्ष्मीः भवानोति ताः संप्रदायकाः क्रमात् । सर्वलोकप्रसू-
त्वेन सैव त्रिपुरा सैवानन्दं ददातीति ।” अन्यत्रापि “परांऽ-
पि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन । शक्तेश्च परमेशानि

शक्त्या युक्तो भवेत्” इति । आगमानुसन्धानेन स्वस्वरूप-
सत्तासंप्रदायिष्यै विमर्शरूपिण्यै । हकारोऽन्त्यः कलारूपो
विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः । इति सङ्केतपद्धत्युक्तरीत्या अनुत्तरा-
नन्दविश्रान्तिस्थानभूतशक्तिपररूपिण्यै कामेश्वर्यै सा कामा
सर्वकामा काम एव लोका एव पुराणो तस्मात् त्रिपुरेऽयुपनि-
षदुक्तरीत्या । सर्वदा सर्वप्रकारेण सर्वाभीष्टप्रदायिन्यै । स्वा-
त्मभूतायै विद्यान्तरे तन्महामनुरिति । सैव शब्दा तनुः अस्य
सवर्णरूपा परमा त्रिपदाभिधाभावात्रिगुणा त्रिवर्णरूपा
नित्या निर्मला निष्प्रपञ्चा आत्मविद्या विभुर्वरविद्या य एवं
वेद विद्वान् भवति । अथाहुर्विद्वांस इति । रहो रहस्य-
मिति । शिवोऽयमिति । स एवेमानि भूतानि सृजति रक्षति
संहरति । अन्यथा वा करोति । सैव सो भवतीति रह-
स्योपनिषत्प्रतिपाद्यामात्मैक्यदायिनीमत्यन्तमात्मविद्यां ददौ
उपदिदेश ॥

अयमत्र संप्रदायः । यद्यपि समप्रधानौ समतत्त्वौ
समौ तयोश्शक्तिरजराविश्वयोनिः आदिशक्तिररुणा वि-
श्वजन्या । इति । साङ्ख्यायनशाखायामुभयोः कामकामे-
श्वर्योः समप्रधानमुक्तम् । तथापि विश्वयोनिर्विश्वजन्या

इति सर्वकारणरूपिण्या ऐतयैव कामेश्वर्या रहस्यतन्त्रं
 सर्वोपनिपत्सारभूतं प्रवर्तयितुकामः परमशिवः प्रपञ्च-
 सृष्ट्यनन्तरं आदियुगे—“महामध्यं च चक्रस्य महा-
 नन्दात्मकं पुनः । अनुत्तरविमर्शैकसारं संविन्मयं भजे ॥”
 इत्युक्तप्रकारेण प्रकाशानन्दसारमयोऽब्जाणपीठमास्थाय
 स्वयमपि श्रीचर्यानन्दनामधेयमुद्रहन् स्वाभिन्नायै परा-
 भट्टारिकायै । श्रीविद्याक्रममुपदिदेश । सा परा भट्टारिका
 त्रेतायुगद्वापरयुगकालियुगेषु वक्ष्यमाणदेशिकस्वरूपिणी ह्य-
 तिरहस्य शास्त्रभवतन्त्रं प्रवर्तयामास । इति । अयं
 इह क्रमविवरणक्रमः । इह श्रीविद्यारत्नावगमने सा-
 धनद्वयमस्ति । कामराजसन्तानं लोपामुद्रासन्तानं चे-
 ति । कामराजसन्तानक्रमस्तु सकलविद्यानुसन्ध्यवि-
 च्छिन्न इति प्राचीनगुरवोऽप्याचक्षते । लोपामुद्रा-
 सन्तानक्रमस्तु विच्छिन्नतया प्रवर्तत इति वर्णयन्ति ।
 तत्क्रमप्रकारस्तु लिख्यते—तत्र दिव्यौघगुरवस्सप्त ।
 सिद्धौघाश्चत्वारः । मानवौघगुरवस्वष्टौ । तत्र दिव्यक्रमो
 यथा—कृतयुगादौ परमशिव एव ओऽब्जाणपीठात्मकमध्य-
 विन्दुनिवासी श्रीचर्यानन्दनाथनामा सन् स्वात्मशक्त्या-
 ख्यश्रीमहात्रिपुरसुन्दरी विमृष्टतनुः प्रथमो गुरुः । तथा

चिद्वल्लीसहितः ।

१११

चोक्तम्—“व्यश्रान्तरोड्याणपीठसंस्थकामराजशरीरिणी ।
 अस्वराकारतां प्राप्यव्यश्रसङ्केतमध्यगात् ।” इति । मध्यव्यश्रा-
 त्रकोणकामरूपपीठवाग्भवाधिष्ठातृकामेश्वरीरूपविमृष्टरूपः
 श्रीमदूर्ध्वदेवनाथस्त्रेतायुगगुरुः । तथा चोक्तम्—“व्यश्रा-
 त्रकोणगा या सा कामेशी कामपीठगा ।” इति । मध्यव्य-
 श्रदक्षिणकोणस्थितजालन्धरपीठस्थितकामराजाभिधेयवज्रे-
 श्वरीमिलितस्वरूपः श्रीपष्ठनाथदेवो द्वापरगुरुः । तथा चो-
 क्तम्—“व्यश्रदक्षिणकोणस्थवज्रेशी जालन्धरपीठगा ।”
 इति । मध्यव्यश्रोत्तरकोणगतपूर्णगिरिपीठस्थितशक्तिबीजा-
 भिधेयभगमालिनीविमृष्टदेहः श्रीमित्रदेवनाथः कलियुग-
 गुरुः । तथा चोक्तम्—“व्यश्रस्योत्तरकोणस्था भगेशी पूर्ण-
 पीठगा ।” इति ।

मित्रेशदेवः कलियुगादौ भगवतीं लोभामुद्रां अगस्त्यं
 च महातपःपुञ्जमिथुनमनुगृहीतवान् । एतत्सप्तकं दिव्यौ-
 यसंज्ञकं गुरूपदेशादवगन्तव्यम् । इह तु प्रसङ्गादेताद-
 दुक्तम् । एतदेवाह—साप्येवेति ॥ ५१ ॥

सेयायामित्रसंज्ञां

स्थानेशान् ज्येष्ठमध्यवालाख्यानम् ।

चित्प्राणविषयभूतान्

त्रेतायुगादिकारणत्रिगुरुन् ॥ ५२ ॥

बीजत्रितयाधिपतीन्

परीक्ष्य विद्यां प्रकाशयामास ।

एतैरोद्यत्रितयं

समनुगृहीतं गुरुक्रमो विदितः ॥ ५३ ॥

इति । सा पूर्वोक्ता परमशिवप्राणनायिका मित्रनाथदेव-
नाथसंज्ञा भीमो भीमसेन इतिवत् मित्रशब्दो मित्रदेवनाथ-
पर्यन्तं धावति । स च मित्रदेवनाथः कलियुगगुरुः । तत्सं-
ज्ञां तन्नामधेयम् । इयाय प्राप । एतच्चोपलक्षणम्—त्रेताय-
गद्वापरयुगगुरुनामधेयधारणस्य त्रेतायुगादियुगत्रयगुरुस्व-
रूपिणी भूत्वा संप्रदायं प्रवर्तयेदित्यर्थः । एतदेव विवृणोति
—स्थानेशेत्यादिना— स्थानेशः स्थानानां मध्यव्यथाग्रको-
णदक्षिणकोणोत्तरकोणानां कामेश्वरीवज्रेश्वरीभगमालि-
नीनिलयानाम् । ईशा अधिष्ठात्री अत एव ज्येष्ठमध्य-
चालाख्या । ज्येष्ठः श्रीमदूर्ध्वदेवनाथः । मध्यः श्रीपष्ठदेवना-
थः । बालः श्रीमित्रदेवनाथः । तेषामाख्या नामधेयं यस्यास्ता

चिद्वलीसहितः ।

११३

तत्स्वरूपत्वादेतेषामिति भावः । चित्प्राणविषयभू-
ताः चित्प्राणः परमशिवः चित्स्वरूपत्वात् प्राणरूपत्वा-
च्च । तथा माण्डूक्योपनिषदि—“नान्तः प्रज्ञं न व-
हिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञा न घनं न प्रज्ञ-
मदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स
विज्ञेयः ।” इति । चिन्मय एव श्रूयते । तथा प्राणमयत्वेनापि
श्रूयते ॥

तथा छान्दोग्ये—“यथा वा अरानामौ समर्पिताः । एव-
मस्मिन् प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । प्राणः प्राणेन याति । प्राणः
प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता
प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः ।” इति । एतादृश-
चित्प्राणस्वरूपस्य परमशिवस्य विषयभूता भोग्यभूता ।
कुतः, “एष देवोऽनया देव्या नित्यं क्रीडारसोत्सुकः ।” इत्य-
भिनवगुप्तपादोक्तिः । अथवा स्थानेशान् ज्येष्ठमध्यवालाख्यान्
चित्प्राणविषयभूतानिति गुरुविशेषणं वा । तथापि स
एवार्थः । एवंविधा सा पराभट्टारिका । त्रेतायुगादिकारण-
त्रिगुरून् पूर्वोक्तश्रीमदूर्ध्वदेवनाथादीन् । बीजत्रितयं

वाग्भवादिकम् । तस्याधिपतीन् वाच्यभूतान् । एतच्च पूर्वमेवोक्तम् । एतान् त्रिविधदेशिकान् परीक्ष्य शोधयित्वा विद्यां—“ पञ्चभूतमयं विश्वं तन्मयी सा सदानघे । तन्मयी मूलविद्या च तथा च कथयामिते ” परमशिवाननारविन्दनिःसृताखिलकारणभूतामादिविद्यां प्रकाशयामास प्रवर्तयामासेत्यर्थः । अत्र किञ्चिद्वदामः—इह परीक्ष्य विद्यां प्रकाशयामासेत्यनेन श्रीसदाशिवात्मा देशिकोत्तमः । सत्संप्रदायासिद्धमिदं मार्गं बहुकालमात्मोपासनमाचरते । “ दान्तायोपसन्नाय शिष्यायोपदिदेश च । दीक्षापूर्वं महेशानि विद्यामुपदिशेद्गुरुः । “ इत्यादिना । दीक्षा च शिवसायुज्यदायिनी । इति । “ ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोति च मलत्रयम् । अतो दीक्षेति सा प्रोक्ता दीक्षाशब्दार्थवेदिभिः । “ इति स्मृतेः । “ दीयते परशिवैक्यभावना क्षीयते सकलपापसञ्चयः । ” इत्यभियुक्तोक्तेश्च । सा च त्रिविधा । आणवशाक्तशाम्भवभेदात् । “ त्रिविधा सा भवेदीक्षा प्रथमा आणवी परा । शाक्तेयी शाम्भवी चेति सद्यो मुक्तिप्रदायिनी । ” इति स्मरणात् । तत्र आणवदीक्षाविधिर्विशेषविहितद्रव्याणि निर्वर्त्य परदेवतातर्पणध्यानासकरूपिणीत्युक्तेः । शाक्तेयी तु यथोपनतशक्तिसिद्धार्थ-

साध्या । शाम्भवी च—“सिद्धे शक्तिं समालोक्य तया केवलया शिशौ । निरुपायं कृता दीक्षा शाक्तेयी परिकीर्तिता ॥” इति । अभिसन्धिं विनाऽचार्यशिष्ययोरुभयोरपि । “देशिकानुग्रहेणैव निशिता व्यक्तिकारिणी ।” “सेयं हि शाम्भवी दीक्षा शिवावेशनकारिणी ।” इति च । एवं विध्वदीक्षाऽभावे न कुत्राप्यधिकारी । तथा श्रीमालिनीविजयकारः प्राह—“न चाधिकारिता दीक्षां विना योगोऽस्ति शाङ्करे । न च योगाधिकारित्वं शाम्भवमेकमेव वा ॥” अभिसन्धिरहिताचार्यरूपामात्रसाध्या यथेष्टं भवेत् । अपि मन्त्राधिकारित्वमुक्तं च शिवदीक्षया । इति । शिष्यस्य वित्ताभावेऽपि आचार्यः शिष्ययोग्यतामवधार्य स्वधनेन वा कुर्यात् । स्वस्याप्यभावे लघूपायेन वा कुर्यात् । “स्वधनेन दरिद्रस्य कुर्याद्दीक्षां स्वयं गुरुः । अपि दूर्वाम्बुभिर्यद्वा दीक्षया मोक्षयेच्छिशुम् ।” इति सर्वात्मना दीक्षितस्यैव ब्रह्मविद्यायामधिकारो नान्यस्येति स्थितिः । दीक्षा च परदेवतासन्तर्पणसाध्येत्युक्तम् । सन्तर्पणं च द्रवद्रव्यविशेषसाध्ययुगविशेषतर्पणं तृप्तिमयदम् । “दैवतस्यामृतेन तु ।” इत्युक्तत्वात् । अत एव तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा

विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति । यज्ञस्यापि ब्रह्मविषयत्वात् ।

श्रूयते स च यज्ञश्च पूजा सा च त्रिधा मता । परा अपरा परापरा चेति । तथा च परमशिवः परमेश्वरीं प्रत्याह—
“तव निलोदिता पूजा त्रिभिर्भेदैर्व्यवस्थिता । परा चाप्यपरा गौरी तृतीया च परापरा ॥ प्रथमाद्वैतभावस्था सर्वप्रवरगोचरा । द्वितीया चक्रपूजा च सदा निष्पाद्यते मया ॥ एवं ज्ञानमये देवि तृतीया च परापरा । उत्तमा च परा ज्ञेया विधानं शृणु सांप्रतम् ॥ महापद्मवनान्तस्स्थां कारणानन्दविग्रहाम् । तदङ्गोपाश्रयां देवीं वाग्भवे गुरुपादुकाम् ॥ आप्यायितजगद्रूपां परमामृतवर्षिणीम् । सञ्चिन्त्य परमाद्वैतभावनामद्व्यूर्णितः ॥ दहरान्तरसंपर्कनादालोकनतत्परः । विकल्पसत्यसङ्कल्पविमुखोऽन्तर्मुखस्सदा ॥ चित्कल्लोलाभिललितसङ्कोचस्त्वतिसुन्दरः । इन्द्रियप्रीणनैर्द्रव्यैर्विहितस्वात्मपूजकः ॥ न्यासं निवर्तयेद्देवि षोढान्यासपुरस्सरम् ॥”
इत्यादिपरा पूजा । अत्र स्वरूपमध्ये—द्वितीया चक्रपूजा च सदा निष्पाद्यते मया । इति । परमशिवः स्वयमेव बाह्यवर्ती वरिवस्यां करोमीति चक्रपूजां प्रशंसयामास । सोऽपि

वाह्ययोगः पञ्चविधः—“ केवलो यामलो मिश्रश्चक्रयुग्वी-
रसङ्करः ।” इति स्मृतेः । एतल्लक्षणमाग्नायादेवावगन्त-
व्यम् । ततश्च सन्तर्पणपूर्वकमेवाभिषेचनादिकर्म कर्तव्यम् ।
तच्च सन्तर्पणद्रव्यं निष्पाद्यमित्युक्तम् । द्रवद्रव्यं च हेतु-
भूतनिदानकारणा प्रथमादिशब्दाभिधेयं परमामृतरूपं
मधु । तेनैव परदेवतायागस्य साध्यत्वात् । सोमेनाग्निष्टो-
मयागवत् ।

न च वाच्यमग्निष्टोमीयं पशुमालभेत सोमगृहान् गृह्णाती-
त्यादिविधिसद्भावात् । युक्तम् । इतरेषां यागानां सोमसाध्य-
त्वमुक्तम् । इह तु ब्राह्मणो न सुरां पिबेत् न मांसमश्नीयादि-
त्यादिना निषेधादिदं दर्शनमनुपपन्नमिति । न वयं निषेधवि-
धिमुल्लङ्घ्य स्वातन्त्र्येणैव निदानात्परदेवतातर्पणं कर्तुमुचि-
तमिति ब्रूमः ॥ किन्तु इदमेव शास्त्रभवदर्शनमौपनिषदसंप्रदाया-
दागतमिति निश्चित्य ह्येवमवोचाम । तर्हि निषेधस्य का गति-
रिति चेदुच्यते—अदीक्षितपुरुषविषयोऽयं निषेधविधिः । दी-
क्षितस्यानैनैव हेतुना देवतायागः कर्तव्य इति मुख्यविधिस-
द्भावात् । तथा च ऋग्वेदाम्भोधिमध्येऽदृतसाङ्ग्यायनशाखायां
आदिसुन्दरीवरिवस्याद्वारा देवतासाम्राज्यसाधनतानिदा-

नस्य श्रूयते—“ इमां विश्वाय सुरया मदन्ति परिस्नुता तर्पयन्त
 स्वपीठम् । नाकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति परं धाम त्रैपुरं चा-
 विशन्ति । ” अत्र परिस्नुतं द्रव्यमित्यर्थः । तथा निघण्ट्वादि-
 प्रसिद्धिः । अत एव वाजपेयादिप्रसिद्धक्रतुष्वपि परमेश्वर्या
 मन्त्रनायिकाया विहितत्वादेव निषिद्धस्यापि द्रव्यस्य स्वी-
 कारो दरीदृश्यते । कुत्र वा परमेश्वरीविधिः श्रूयते । ललिता-
 ख्याने च—“ परितुष्टास्मि मद्याब्धे त्वया साह्यमनुत्तमम् ।
 देवकार्यमिदं किञ्चित्त्वया निर्विघ्नितं कृतम् ॥ इतः परं मत्प्र-
 सादाद्वाजपेयादिके मखे । सोमपानवदत्यन्तमुपयाज्यो
 भविष्यसि ॥ यागेषु मन्त्रपूतं त्वां पास्यन्त्याखिलदेवताः ।
 यागेन मन्त्रपूतेन पीतेन भवता जनाः । सिद्धिमृद्धिं बलं
 स्वर्गमपवर्गं च विभ्रतु । महेश्वरी महादेवो बलदेवश्च भा-
 र्गवः । दत्तात्रेयो विधिर्विष्णुस्त्वां पास्यन्ति महाजनाः ॥ ”
 इति । परमशिवोऽपि पूजासङ्केतके—प्रधानादिवरीवस्यां
 निर्वर्त्येत्याह । यथा वा—“ महापद्मवनान्तस्थे कारणानन्द-
 विग्रहे । ममाङ्कोपाश्रयां देवीमिच्छाकामफलप्रदाम् । भूव-
 र्ती त्वन्मयैरेव नैवेद्यादिभिरर्चयेत् । ” इत्यादितः उक्त्वाऽन्ते
 नैवेद्यद्रव्यं स्पष्टमाचष्टे । यथा वा—“ अर्चनापिशितैर्गन्धै-
 र्धूपैराराध्य देवताम् । चक्रपूजां विधायेत्यं कुलदीपं निवे-

दयेत् । कौलिकाचारसंयुक्तैर्वैरैस्तु सह पूजयेत् ।” अन्य
रहस्यागमे परमेश्वरः प्रथमादिपदार्थपञ्चकस्य देवतायाग-
माह — “मादिपञ्चकमीशानि देवताप्रीतिकारकम् ।” इति ।

ननु शिव एव स्वतन्त्रप्रवर्तकः इति । तदुक्तं महामाया-
शाम्बराद्यनेकतन्त्रानुष्ठानप्रसङ्गः प्राप्नोतीति चेत्तदुक्त्वा वि-
शेषादिति चेन्न । तेनैव तत्तदधिकारिभेदेन अनुष्ठेयानीमानि
तन्त्राणि । इह तु शाम्भवदर्शनं मुमुक्षूणामेवोपास्यमिति प्रप-
ञ्चितत्वात् । यथा “मोहशास्त्राणि सर्वाणि मयैव कथितानि
वै । मुक्तयन्तरं तु गत्वैव मोहनाय दुरात्मनाम् ।” इत्युक्त्वा—
“मथित्वा ज्ञानमन्थेन वेदागममहार्णवम् । सारज्ञेन मया
देवि कुलधर्मस्समुद्भूतः ॥ मेरुसर्पयोर्यद्वत्सूर्यखद्योतयोरि-
व । तथान्यसमयस्याम्ब कुलस्य महदन्तरम् ॥” इत्यादि कु-
लदर्शनस्वरूपमभिधाय तत्तन्निष्ठस्यैव मोक्षो नान्यसमयनि-
ष्ठस्य इत्याह—‘एतज्ज्ञात्वा वरारोहे सद्यःखेचरतां व्रजेत् ।’

उदितः पुण्यानन्दा-

दिति कामकलाङ्गनाविलासोऽयम् ।

परशिवभुजङ्गभावा-

कर्पणहर्षाय कल्पते नित्यम् ॥ ५४ ॥

चिन्तान्तरङ्गतरल-

स्तृण्णासलिलः प्रपञ्चवाराशिः ।

यदनुग्रहेण तीर्णस्तस्मै

श्रीनाथनाविकाय नमः ॥ ५५ ॥

उदित इति—पुण्यानन्दात् पुण्यानन्दाख्यात् स्वस्मा-
दुदितः उत्पन्नः । अयं कामकलाङ्गनाविलासः । कामेश्वरा-
विनाभूता विमर्शशक्तिः । कामकला सैवाङ्गना सुन्दरी तस्या
विलासश्चक्रावरणदेवतादिरूपः । स एव विलासः दयिते-
क्षणे सति तत्कालो चित्तविकारः । पराशिवः प्रकाशैकस्व-
भावभुजङ्गः रसिकः विटः तस्य भावो हर्षितसञ्जातो-
त्कर्षः । उद्विलास इति यावत् । एवंभूताय हर्षायानन्दाय
कल्पते समर्थो भवति । भावाकर्षणहर्षायेति पाठान्तरे—
तस्मात्तस्यावलोकनेन भावस्याकर्षणमुदयः । तेन यो हर्षि-
तो हर्षः । विलासेक्षणेन समुत्पन्नान्तरो विकारविशेषो
भावः । तेनोपाजितो विलासो भावजननद्वारा हर्षहेतुर्भवती-
त्यर्थः । लोकेऽपि प्रियतमविलासदर्शने रसिकनायकस्य
शृङ्गारभावोदयपूर्वको हर्ष उत्पद्यते । तद्वत्पराशिवस्यात्म-

चिद्वह्नीसहितः ।

१२१

शक्तीक्षणाभिमुख्यस्य चिच्छक्तिभूतकामकलाविलासः ।
 पदविक्षेपादिरूपनिरवधिकानन्दप्रदो भवति । आर्यारूपेण
 स्वमुखारविन्दनिस्सृतो ग्रन्थरूपः कामकलाविलासः पर-
 शिवप्रीतिं सङ्कल्पत इति । कामकलाविलासानुभवतः
 पुण्यानन्दमहात्मा एवं वदति च प्रतीयते । इतिशब्दः
 परिसमाप्तिद्योतक इत्यवगन्तव्यम् । अधिगतमध्ययनमनु-
 भावितं चार्थतः खरस्य चन्दनभारवत्केवलं परिश्रमकरं
 भवतीति निरुक्तकारादिवचनेनार्थज्ञानहीनस्याध्ययनस्य
 निष्फलत्वश्रवणात् ॥ “ज्ञातव्यः सर्ववेदार्थो वेदानां कर्मसि-
 द्ध्ये । पाठमात्रमधीता च पङ्के गौरिव सीदति ॥” वेदस्या-
 ध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि । अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तु-
 पाणां खण्डनं यथा ।” इत्यादि श्रुतिसिद्धकामकलास्वरूपं
 परिपूर्णं प्रपञ्चितमिति शिवम् ॥

॥ इति श्रीनटनानन्दकृतं कामकलाचिद्वह्नीव्याख्यानं संपूर्णम् ॥

श्रीगुरुचरणारविन्दार्पणमस्तु ॥

श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यर्पणमस्तु ॥

॥ शुभमस्तु ॥

मन्त्रमातृकापुष्पमालात्मकनित्यमानसपूजास्तुतिः ॥

कलोलोलसितामृताब्धिलहरी मध्ये विराजन्माणै-
द्वीपे कल्पकवाटिकापरिवृते कादम्बवाटयुज्ज्वले ।
रत्नस्तम्भसहस्रनिर्मितसभामध्ये विमानोत्तमे
चिन्तारत्नविनिर्मितं जननि ते सिद्धासनं भावये ॥ १ ॥

एणाङ्गानलभानुमण्डलसच्छ्रीचक्रमध्ये स्थितां
वालार्कद्युतिभासुरां करतलैः पाशाङ्कुशौ विभ्रतीम् ।
चापं वाणमपि प्रसन्नवदनां कौसुम्भवस्त्रान्वितां
तां त्वां चन्द्रकलावतंसमकुटां चारुस्मितां भावये ॥ २ ॥

ईशानादिपदं शिवैकफलकं रत्नासनं ते शुभं
पाद्यं कुङ्कुमचन्दनादिभरितैरर्घ्यं सरत्नाक्षतैः ।
शुद्धैराचमनीयकं तव जलैर्भक्त्या मया कल्पितं
कारुण्यामृतवारिधे तदखिलं सन्तुष्टये कल्पयताम् ॥ ३ ॥

(१२३)

लक्ष्ये योगिजनस्य लक्षितजगज्जाले विशालेक्षणे
 प्रालेयाम्बुपटीरकुङ्कुमलसत्कर्पूरमिश्रोदकैः ।
 गोक्षीरैरपि नारिकेलसलिलैश्शुद्धोदकैर्मन्त्रितैः
 स्नानं देवि धिया मयैतदखिलं सन्तुष्टये कल्प्यताम् ॥४॥

ह्रींकाराङ्कितमन्त्रलक्षिततरोर्हेमाचलात्सञ्चितैः
 रत्नैरुज्ज्वलमुत्तरीयसहितं कौसुम्भवर्णाशुकम् ।
 मुक्तासन्ततियज्ञसूत्रममलं सौवर्णतन्तूद्भवं
 दत्तं देवि धिया मयैतदखिलं सन्तुष्टये कल्प्यताम् ॥ ५ ॥

हंसैरप्यतिलोभनीयगमने हारावलीमुज्ज्वलां
 हिन्दोलद्युतिहीरपूरिततरे हेमाङ्गदे कङ्कणे ।
 मञ्जीरौ मणिकुन्तले मकुटमप्यर्धेन्दुचूडामणिं
 नासामौक्तिकमङ्गुलीयकटकौ काञ्चीमपि स्वीकुरु ॥ ६ ॥

सर्वाङ्गे धनसारकुङ्कुमधनश्रीगन्धपङ्काङ्कितं
 कस्तूरीतिलकञ्च फालफलके गोरोचनापत्रकम् ।
 गण्डादर्शनमण्डले नयनयोर्दिव्याञ्जनं तेऽञ्चितं
 कण्ठाब्जे मृगनाभिपङ्कममलं त्वत्प्रीतये कल्प्यताम् ॥७॥

(१२४)

कल्हारोत्पलमल्लिकामरुवकैस्सौवर्णपङ्केरुहैः

जातीचम्पकमालतीवकुळकैर्मन्दारकुन्दादिभिः ।

केतक्या करवीरकैर्वहुविधैः कलसास्त्रजो मालिकाः

सङ्कल्पेन समर्पयामि वरदे सन्तुष्टये कल्प्यताम् ॥ ८ ॥

हन्तारं मदनस्य नन्दयसि यैरङ्गैरनंगोज्ज्वलैः

यैर्भृङ्गावलिनीलकुन्तलभरैर्वध्नासि तस्याशयम् ।

तानीमानि तवाम्ब कोमलतराण्यामोदलीलागृहा-

ण्यामोदाय दशाङ्गगुग्गुलघृतैर्धूपैरहं धूपये ॥ ९ ॥

लक्ष्मीमुज्ज्वलयामि रत्ननिवहोद्भास्यान्तरे मन्दिरे

मालारूपाविलम्बितैर्मणिमयस्तम्भेषु संभावितैः ।

चित्रैर्हाटकपुत्रिकाकरधृतैर्गव्यैर्घृतैर्वर्धितै

दिव्यैर्दीपगणैर्धिया गिरिसुते सन्तुष्टये कल्प्यताम् ॥ १० ॥

ह्रींकारेश्वरि तप्तहाटककृतैः स्थालीसहस्रैर्भृतं

दिव्यान्नं घृतसूपशाकभरितं चित्रान्नभेदं तथा ।

दुग्धान्नं मधुशर्करादधियुतं माणिक्यपात्रे स्थितं

प्रापापूपसहस्रमंत्रं सफलं नैवेद्यमावेदये ॥ ११ ॥

(१२५)

सच्छायैर्वरेकेतकीदळरुचा ताम्बूलवल्लीदळेः

पूगैर्भूरिगुणैस्सुगन्धिमधुरैः कर्पूरखण्डोज्ज्वलैः ।

मुक्ताचूर्णविराजितैर्वहुविधैर्वक्त्रास्त्रुजामोदितैः

पूर्णरत्नकळाचिका तवं मुदे न्यस्ता पुरस्तादुमे ॥ १२ ॥

कन्याभिः कमनीयकान्तिभिरलङ्कारामलारार्त्तिका

पात्रे मौक्तिकचित्रपङ्क्तिविलसत्कर्पूरदीपांलिभिः ।

तत्तत्ताळमृदङ्गगीतसहितं नृत्यतपदाम्भोरुहं

मन्त्राराधनपूर्वकं सुविहितं नीराजनं गृह्यताम् ॥ १३ ॥

लक्ष्मीमौक्तिकलक्षकल्पितसितच्छत्रं तु धत्ते रसा-

पीन्द्राणी च रतिश्च चामरवरे धत्ते स्वयं भारती ।

वीणामैणवलोचनास्सुमनसां नृत्यन्ति यद्वागव

द्भावेराङ्गिकसात्विकैः स्फुटरसं मातस्तदालोक्यताम् ॥

ह्रींकारत्रयसंपुटेन मनुनोपास्ये त्रयीमौलिभिः

वर्क्यैर्लक्ष्यतनोस्तव स्तुतिविधौ को वा क्षमेतां विकैः ।

सल्लापाः स्तुतयः प्रदक्षिणशतं सञ्चार एवास्तु ते

संवेशो मनसस्सहस्रमखिलं त्वत्प्रीतये कल्प्यताम् ॥ १५ ॥

(१२६)

श्रीमन्त्राक्षरमालया गिरिसुतां यः पूजयेच्चेतसा
 सन्ध्यासु प्रतिवासरं सुनियतस्तस्यामलं स्यान्मनः ।
 चित्ताम्भोरुहमण्डपे गिरिसुता नृत्तं विधत्ते रसात्
 वाणीवक्त्रसरोरुहे जलधिजा गेहे जगन्मङ्गला ॥ १६ ॥

इति गिरिवरपुत्रीपादराजविभूषा
 भुवनममलयन्ती मूर्तिसौरभ्यसारैः ।
 शिवपदमकरन्दस्यान्दिनी यन्निवद्धा
 मदयतु कविभृङ्गा मातृकापुष्पमाला ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पादाचार्यविरचिता मन्त्रमातृका-
 पुष्पमालात्मकनित्यमानसपूजास्तुतिः
 संपूर्णा ॥

श्रीबालमनोरमा प्रेस् ट्रिप्लिकेन्, मद्रास्.

[illegible]

Handwritten text in Tamil script, likely a religious or philosophical manuscript. The text is written on aged paper and includes phrases such as "செய்யுள்", "பொருள்", and "அறிவு".

